

Utrecht, april 2010

Tegeltjeswijsheden in tijden van een morele crisis.

Y.C.L. (Yvette) Raets

Universiteit Utrecht

Utrechtse School voor
Bestuurs- en Organiseringswetenschap

[Bachelorscriptie Bestuur en Beleid 2009-2010 van de Utrechtse School voor Bestuurs- en Organiseringswetenschap]

Onderzoeksrapport

Een onderzoek naar de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden.

Student: Yvette Raets
Studentnummer: 3276759
E-mailadres: Y.C.L. Raets@students.uu.nl
Vakcode: USG3160
Scriptiebegeleider: Aline Bos MSc

Voorwoord

1. Inleiding	6
1.2. Achtergrond onderzoek	9
1.3. Doelstelling en vraagstelling	12
1.4. Relevantie van het onderzoek	13
1.5 Leeswijzer	14
2. Theoretisch kader	15
2.1 Effecten van een crisis op beleidsdiscussies	15
2.2 Het normen- en waardendebat	18
2.3 Maatschappelijke processen ten grondslag aan het normen- en waardendebat	23
2.4 De rol van de overheid	27
3. Methode van onderzoek	33
3.2 Methode van analyse	33
3.3 Operationalisaties	35
3.4 Selectie onderzoekseenheden	37
3.5 Validiteit en betrouwbaarheid	40
4. Resultaten	41
4.1 De belangrijkste onderwerpen over normen en waarden tijdens het normen- en waardendebat	41
4.2 De belangrijkste onderwerpen over normen en waarden tijdens de debatten over de aanpak van de kredietcrisis	48
4.3 De rol van de overheid op het aansturen van normen en waarden tijdens het normen- en waardendebat	55
4.4. De rol van de overheid op het aansturen van normen en waarden tijdens de debatten over de aanpak van de kredietcrisis	58
4.5 De overeenkomsten en verschillen tussen het normen-en waardendebat en de morele vragen van de kredietcrisis	62
5. Conclusie	66
6. Discussie	69
7. Literatuurlijst	72
8. Bijlage	74

Managementsamenvatting

Dit onderzoek kijkt naar de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden van de kabinetspartijen van Balkenende IV. Het doel van dit onderzoek is de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden in kaart te brengen. Dit doel is tweedelig. Ten eerste is het doel om te onderzoeken of de thema's van het normen- en waardendebat overeenkomen met de morele vragen van de kredietcrisis. Ten tweede is het doel om te onderzoeken of de kredietcrisis effect heeft gehad op de rol van de overheid die aanstuurt op normen waarden.

In het theoretisch kader wordt de betekenis van een crisis voor beleidsdiscussies uitgewerkt. Aan de hand van het WRR rapport, normen, waarden en de last van het gedrag worden de topics samengesteld die gaan over normen en waarden in de debatten in de Tweede Kamer. Ten derde wordt er gekeken naar de maatschappelijke processen die de discussie over normen en waarden beïnvloeden. Ten vierde worden er verschillende rollen voor de overheid op het aansturen van normen en waarden gepresenteerd.

Via documentanalyse worden de debatten uit de periode van het normen- en waardendebat 2003-2005 en de debatten over de aanpak van de kredietcrisis, 2009 geanalyseerd. Ten tweede zijn er enkele toetsende interviews gehouden met belangrijke spelers die voortkomen uit de documentanalyse.

De bevindingen worden gepresenteerd aan de hand van de empirische deelvragen. Het gaat hierbij om de belangrijkste onderwerpen tijdens het normen en waardendebat en tijdens de debatten over de morele vragen van de kredietcrisis en de rol van de overheid in beide debatten.

Het normen- en waardendebat, 2002-2005 ging over de omgangsvormen tussen mensen en de gedeelde waarden van de Nederlandse samenleving. De politiek hield zich met dit debat bezig met normatieve vragen over wat het 'goede leven' is. Een rol voor de overheid die voortkomt uit het communitaristische gedachtegoed. Binnen de debatten in de Tweede Kamer is een discussie te zien over wat normen en waarden zijn, wat het doel van dit debat moet zijn en hoe de abstractere waarden omgezet kunnen worden in concreet beleid. Dit debat is 'als een nachtkaaars' uitgegaan. Er is weinig concreet beleid uit voortgevloeid.

Tijdens de debatten over de aanpak van de kredietcrisis worden er meer dan voorheen morele vragen gesteld bij economische vraagstukken. Deze richten zich vooral op de top van het bedrijfsleven en de financiële wereld. Alle politieke partijen zijn het grotendeels eens dat er ingegrepen moet worden in de financiële sector. Via toezicht en versterking van regelgeving wordt geprobeerd sturing te geven. Met de morele agenda wil het kabinet deze sector versterken. CDA, CU, maar ook de PvdA vinden dit onderdeel belangrijk. Toch komt de morele bezinning, maar lastig van de grond. Er komt geen algemene maatschappelijke discussie op gang. De Tweede kamer benoemt deze thema's maar geeft er verder weinig sturing aan. De waardediscussie komt in de kamer bij verschillende onderwerpen even terug, maar wordt niet als een apart onderdeel op de agenda gezet. Onderdelen waaraan het gekoppeld is zijn, duurzaamheid, solidariteit, verantwoordelijkheidsbesef, hebzucht in de financiële sector en een samenleving die vooral aan het individuele belang denkt. De kredietcrisis heeft niet geleid tot fundamentele veranderingen op de discussie over normen en waarden.

Voorwoord

Het onderzoeksrapport dat voor u ligt is geschreven in het kader van de bachelor Bestuurs- en Organisationswetenschap. Het bevat de resultaten van de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden van de kabinetspartijen van Balkenende IV. Met plezier en interesse heb ik de debatten uit de Tweede Kamer gelezen. Gedurende het half jaar van dit onderzoek raakte ik steeds meer geïnteresseerd en betrokken bij de morele vraagstukken van de politiek. De politieke realiteit was soms verbazingwekkend maar ook frustrerend. Wanneer zaken blijven liggen, onderlinge rivaliteit tussen politici een barrière is en waarin de val van het kabinet de plannen voor de aanpak van de crisis blokkeert.

Dit was de eerste keer dat ik geheel zelfstandig een wetenschappelijk onderzoek heb gedaan en dat is iets waar ik trots op ben. De breedte, de actualiteit en de abstractheid van dit onderzoek maakten het onderwerp lastig en weerbarstig. Het hield het onderzoeksproces ook spannend en relevant. Mijn dank en waardering gaan uit naar ieder die een bijdrage heeft geleverd aan mijn leerproces. In het bijzonder naar mijn onderzoeksbegeleider, Aline Bos. Zij wist mij iedere keer te wijzen op de focus van mijn onderzoek om zo mijn theorieën en bevindingen scherp te houden. Daarnaast ben ik dankbaar dat ik vier zeer interessante interviews heb mogen houden met personen die mij behalve verder hielpen in dit onderzoek ook motiveerden en inspireerden. Als laatste wil ik Lonneke Ceelie uit mijn focusgroep bedanken met wie ik fijn samen heb gewerkt.

Yvette Raets

Utrecht, april 2010

1. Inleiding

Sinds september 2008 bevindt Nederland zich in een kredietcrisis die overging in een financieel-economische crisis. Treffend zijn de titels van boeken die uitleggen waar de kredietcrisis over gaat; 'Gepast en ongepast geld, een zoektocht naar het geweten van banken'. 'Het grote graaien, 25 jaar topsalarissen in Nederland'. 'Vertrouwenscrisis, het krakend fundament van de samenleving'. 'Op naar de volgende crisis! Over het verleidend vermogen van de financiële markt'. Valt het u ook al op? Het gaat niet over lastige economische termen, maar over morele termen hoe wij als mensen samenleven. Herman Wijffels grondlegger van het kabinet-Balkenende IV spreekt van een waarden crisis. *"De wortel van de economische crisis moet worden gezocht in een waarden crisis in de samenleving"* (Buitenhof 2009).

Een morele crisis. Hier lijkt een verband te bestaan met het verval van normen en waarden uit het normen- en waardendebat. Sinds 2002 is er in Nederland een discussie gaande over de normen en waarden in Nederland. Op de website van het CDA worden deze waarden en normen beschreven als spelregels van de maatschappij. De normen en waarden van de Nederlandse burger zijn steeds meer een punt van zorg geworden. Het vertrouwen in de politiek, de samenleving en in elkaar lijkt steeds meer af te brokkelen (Achterhuis, 2008: 25). Premier Jan-Peter Balkenende zette in op een normen- en waardendebat om de problemen te benoemen en het tij te keren (van den Brink, 2005: 7).

Als oorzaken van de kredietcrisis worden onder andere genoemd hoogmoed en overmoed, het niet respecteren van financiële en ecologische grenzen, het ego ofwel het eigenbelang en het korte termijn denken over winst (Bovenberg, 2008). Is hier een verband te leggen met het verval van normen en waarden, bediscussieerd in het normen- en waardendebat? Balkenende sprak hierover het volgende citaat. *"In de kern is het ook een morele crisis, die is veroorzaakt door hebzucht, gelddenken en egoïstisch handelen, gericht op de korte termijn, door mensen en financiële instellingen die in hun streven naar alsmaar méér onverantwoord grote risico's namen. Als de kredietcrisis één ding duidelijk maakt, dan is dat de noodzaak om de morele ankerpunten in de economie te versterken"* (Trouw, 2010). In het publieke debat wordt steeds meer gepraat over de morele vragen van de crisis. De crisis wordt als een kans gezien om de economie menselijker te maken (Chavannes, 2009: 125). De Amerikaanse socioloog Etzioni roept in de publicatie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (hierna genoemd WRR) *"Aftershocks, economic crisis and institutional change"* op tot een moreel debat (Trouw, 2010). Deze politici en wetenschappers wijzen allemaal op een verband tussen normen en waarden en de kredietcrisis.

Er lijken verschillende verbanden te bestaan tussen de discussie over normen en waarden en de morele vragen van de kredietcrisis. Ten eerste het afkavelende vertrouwen in de samenleving, de politiek en in elkaar. Het normen- en waarden debat gaat over een gebrek aan vertrouwen. De financiële crisis draait ook om een gebrek aan vertrouwen. Dit gebrek aan vertrouwen uit zich in het wantrouwen van toezichthouders en bestuurders. Het tweede raakvlak richt zich op de integriteit van bestuurders en leiders. Dit uit zich bijvoorbeeld in het vraagstuk rondom de bonussen. Juist in tijden van crisis moeten keuzes gemaakt worden die vragen om moreel sterk leiderschap. De derde tendens waarin de financiële crisis zich uit in het normen en waarden debat is de omslag naar een meer duurzame economie. Volgens Rinnooy Kan dwingt een periode van lagere groei ons tot herbezinning. Een voorbeeld hiervan is dat de overheid aanstuurt op maatschappelijk verantwoord ondernemen (Trouw, 2009b).

Het gevoel van een morele crisis blijkt uit onderzoek bij burgers een belangrijke rol te spelen. In het internetonderzoek, '21minuten.nl' worden respondenten de vraag gesteld welke crisis zij het zwaarst vinden wegen; de klimaatcrisis, de kredietcrisis of de morele crisis. De gemiddelde Nederlander vindt de morele crisis het belangrijkste. Deze mensen hebben het gevoel dat de normen en waarden in de samenleving afbrokkelen en dat dit invloed zal hebben op de kwaliteit van leven (de Nationale Dialoog, 2009:2). Veel mensen zien de kredietcrisis als een uitdrukking van de morele crisis. Zij wijzen op de bonuscultuur, de hebzucht, het streven naar snel gewin en onverantwoordelijk bestuur (Ewijk, Teulings, 2009: 229)

De kredietcrisis dwingt de overheid ertoe om na te denken over nieuw beleid. Het toezicht in de financiële sector moet versterkt worden en flinke bezuinigen moeten worden doorgevoerd. Voorafgaand aan deze beleidshervormingen vinden de debatten in de Tweede kamer plaats die ingaan op het nieuwe beleid en de onderliggende waarden van het nieuwe beleid. Dit onderzoek is uitgevoerd in de periode november 2009 en april 2010. Aangezien er in deze periode nog geen beleidsuitwerkingen zijn, is gekozen om de debatten voorafgaand aan het nieuwe beleid te analyseren. Vanuit de crisis-hervormings these kan de verwachting geuit worden dat door de crisis er hervormingen mogelijk zijn in het nieuwe beleid. Ook de theorie van het window of opportunity stelt dat door een crisis patroonbreuken kunnen ontstaan en nieuw beleid kan worden doorgevoerd. Deze verwachtingen zullen in dit onderzoek worden getoetst op de waardediscussie in de Tweede Kamer. Het politieke debat in de Tweede Kamer is een belangrijke plek om gevoelens van normen en waarden om te zetten in concrete beleidsissues. Door de democratische procedures die ten grondslag liggen aan politieke debatten kunnen morele kwesties tot regelgeving leiden waar burgers zich in kunnen vinden (Devisch, Verschraegen 2003: 175).

Het kabinet-Balkende IV heeft een aanvullend beleidsakkoord geschreven om nieuw beleid te kunnen schrijven als gevolg van de kredietcrisis. Als onderdeel van dit nieuwe coalitieakkoord is er een morele agenda opgesteld. Hierin stelt het kabinet *“De oorzaken van de recessie aanpakken betekent immers ook de samenleving moreel versterken (...) Stevige antwoorden op de opgaven die de recessie stelt, moeten ook perspectief bieden op versterking van de waarden en normen in de samenleving”*. Hier wordt een verband gelegd tussen de discussie over normen en waarden en de morele vragen van de kredietcrisis.

In dit onderzoek wordt antwoord gegeven op de centrale onderzoeksvraag: **Wat zijn de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden van de kabinetspartijen van Balkenende IV?** Via documentanalyse zijn verschillende debatten uit zowel de periode 2003-2005 als 2009 geanalyseerd. Om de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden te onderzoeken wordt er naar twee onderdelen gekeken. Als eerste worden de centrale thema's die in de debatten over normen en waarden centraal stonden, vergeleken met de thema's die bij de debatten over de morele vragen van de crisis naar voren komen. Het tweede onderdeel richt zich op de vraag welke rol de overheid speelt bij het aansturen op normen en waarden van burgers en of deze rol veranderd is tussen 2003 en 2009. Het communitarisme en het liberalisme geven twee verschillende visies op de rol van de overheid die aanstuurt op gemeenschappelijke normen en waarden (de Vries, 2004: 47).

Dit onderzoek analyseert wat de partijen het Christen Democratisch Appèl (CDA), de Partij van de Arbeid (PvdA) en de ChristenUnie (CU) over normen en waarden in de debatten over de aanpak van de kredietcrisis (2009) zeggen en wat zij vóór die tijd over deze onderwerpen zeiden.

Kortom leidt de kredietcrisis tot een opleving van het normen- en waardendebat? Of heeft de waardediscussie juist plaats moeten maken voor het economische herstel van de economie?

1.2. Achtergrond onderzoek

De achtergrond van het onderzoek geeft een korte beschrijving van de kredietcrisis¹. Enkele hoofdpunten zullen worden uitgelegd om de context van het onderzoek beter te kunnen begrijpen. Echter is een uitvoerige beschrijving van de kredietcrisis niet mogelijk, aangezien dit een onderzoek op zichzelf is. Vervolgens wordt er kort ingegaan op het verband tussen de kredietcrisis en de morele crisis.

De huidige kredietcrisis is begonnen in augustus 2007 (Soros, 2008: 13). De kredietcrisis wordt aangeduid als de ergste crisis sinds de jaren dertig van de vorige eeuw. De huidige crisis is niet vergelijkbaar met periodieke crisis zoals de bankencrisis van 1982 of de technologiezeepbel van 2000 die bepaalde segmenten van het financiële stelsel troffen (Soros, 2008: 109).

De kredietcrisis kent zijn oorsprong in de Verenigde Staten. Banken haalden als het ware een soort truc uit om spaargeld meerdere malen te kunnen uitlenen. Kredietwaardige hypotheekleningen werden in stukjes verdeeld en verhandeld. Als gevolg hiervan kreeg de bank opnieuw geld binnen en kon dit weer uitlenen. Dit ging goed zolang het om kredietwaardige hypotheekleningen ging. De banken zijn echter hypotheekleningen gaan verlenen aan mensen die nooit een hypotheek mochten hebben. Amerikaanse hypotheekverkoopers verleenden hypotheekleningen die de eerste twee jaar goedkoop waren maar daarna veel te duur voor de huizenbezitters, deze hypotheekleningen staan bekend als 'subprime'-hypotheekleningen. Banken gokten erop dat de huizenprijzen zouden blijven stijgen, zodat de huiseigenaar uit de overwaarde van zijn huis zijn hypotheek kon blijven aflossen. De rente stond al die jaren in de VS erg laag. Dit was een gevolg van de internetcrisis van 2000. De beurswaarde van internetbedrijven daalden toen sterk. Om een recessie te voorkomen verlaagde de FED de rent van 6 naar 1,75% (Ewijk, Teulings, 2009: 96). Vanaf 2007 werd de rente verhoogd. De maandlasten van de hypotheekleningen stegen waardoor deze Amerikanen hun hypotheek niet meer konden betalen en hun huis werden uitgezet. Hierdoor steeg het aanbod van huizen enorm en daalden de huizenprijzen in Amerika voor het eerst in jaren. Door de gedaalde huizenprijzen en de betalingsproblemen van de klanten kwamen de banken in de VS in de problemen. Tegenover de verstrekte hypothecaire leningen stond immers niet meer voldoende waarde van het onderpand. De waarde van de hypotheekleningen daalden. Hierdoor ontstond er twijfel over alle verkochte leningen en hypotheekleningen onder de beleggers. Door verhandelde hypotheekleningen in ingewikkelde constructies was immers niet meer duidelijk welke hypotheekleningen wel of niet kredietwaardig waren. Alle beleggers wilden de hypotheekleningen kwijt. Door de daling van de waarde van de leningen moesten banken gaan afschrijven. Banken raakten hierdoor het vertrouwen kwijt en durfden geen geld meer aan elkaar te lenen. Ook de consumenten verloren het vertrouwen in de banken en haalden hun spaargeld weg. Als gevolg hiervan raakte bijvoorbeeld Lehman Brothers failliet. Overheden sprongen bij door het verstrekken van leningen en het nationaliseren van banken.

De subprime-hypotheekleningen werden in ondoorzichtige producten doorverkocht aan banken en beleggingsfondsen over de hele wereld. Sinds 2008 sloeg het gebrek aan vertrouwen ook toe bij Europese banken. Fortis kreeg te maken met koersdalingen. De Nederlandse regering heeft toen het Nederlandse deel van Fortis overgenomen (Vermeend, 2008: 99).

¹ De kredietcrisis is overgegaan in een financiële en economische crisis. Voor de duidelijkheid wordt in dit onderzoek deze crisis gedurende het onderzoek aangeduid als kredietcrisis. Deze term is het meest onderscheidend van andere economische recessies.

De kredietcrisis raakt ook de reële economie. Banken zijn terughoudend in het verstrekken van kredieten. Ze geven minder leningen aan bedrijven en consumenten. Dit heeft ertoe geleid dat bedrijven hun investeringen uitstellen (Vermeend, 2008: 114). Tussen november 2008 en januari 2009 daalde de wereldhandel met zeventien procent (Ewijk, Teulings, 2009: 55).

Het Nederlandse kabinet nam verschillende maatregelen om de gevolgen van de financiële crisis te beperken. Deze maatregelen variëren van het nationaliseren van banken, stimuleringsmaatregelen, garantieregelingen en het ingrijpen op de beloningsstructuur.

Normen- en waardendebat

De discussie over normen en waarden is voor het eerst op de maatschappelijke agenda gekomen tijdens de verkiezingen van mei 2002. Het CDA en de Lijst Pim Fortuyn (LPF) hadden deze begrippen in hun politiek programma opgenomen. In de plannen van het kabinet-Balkenende I werd een aanpak van waarden en normen in de samenleving aangekondigd. Hierin werden drie lijnen uitgezet voor de aanpak van normen en waarden. Ten eerste het in kaart brengen van de ergste ergernissen van burgers. Ten tweede een inventarisatie van bestaande overheidsprojecten die bij zouden kunnen dragen aan de problematiek van normen en waarden en welke concrete initiatieven genomen konden worden. Ten derde een adviesvraag aan de WRR over welke vragen onze samenleving bindt en over welke waarden conflicterend wordt gedacht (WRR, 2003: 19).

Het SCP onderzoek 'crisis in aantocht?' Burgerperspectieven 2008 geeft duidelijk weer hoe de Nederlandse bevolking denkt over onderlinge omgangsvormen en normen en waarden. Uit dit onderzoek komt naar voren dat de burger persoonlijk gelukkig is, 82% noemt zichzelf (zeer) gelukkig, maar maatschappelijk somber, 64% van de Nederlanders. In het onderzoek werd aan mensen gevraagd wat ze een probleem in de Nederlandse samenleving vonden. Samenleven, normen en waarden werd het meeste genoemd met 20%. Termen die hieronder vallen zijn onverdraagzaamheid, gebrek aan respect, egoïsme, geen samenhang en gebrek aan solidariteit. Ongeveer driekwart van de Nederlanders vindt dat het de verkeerde kant op gaat met normen en waarden. Een kleine minderheid ziet het met normen en waarden de goede kant opgaan (SCP, 2009: 158). Een vergelijkend onderzoek het NIPO- onderzoek uit 2002 bracht naar voren dat 83% van de Nederlanders van mening is dat 'normen en waarden redelijk tot zeer veel in verval zijn'.

Morele crisis

Gesteld kan worden dat er sprake is van een verband tussen het verval van normen en waarden en de kredietcrisis. Dit verband uit zich in een morele crisis in de samenleving. Uit het onderzoek van de nationale dialoog komt naar voren dat meer mensen in Nederland zich zorgen maken over het verval van normen en waarden dan over de economische crisis. In het internetonderzoek, 21minuten.nl wordt respondenten de vraag gesteld welke crisis zij het zwaarst vinden wegen; de klimaatcrisis, de kredietcrisis of de morele crisis. Van de ondervraagden geeft 56% aan de normen- en waarden crisis het grootste probleem te vinden. Op de twee plaats komen de financieel-economische crisis met 45%. De ondervraagden geven aan het gevoel te hebben dat de samenleving uit elkaar valt, dat de normen en waarden vervagen, en dat het leven zonder een dergelijk fundament een stuk minder aangenaam wordt (de Nationale Dialoog, 2009:2). 74% van de ondervraagden ligt wakker van een 'afname van tolerantie en respect en toename van verbaal geweld'. De onderzoekers spreken van een 'normen en waarden crisis'. De kredietcrisis wordt gezien als een uitdrukking van de morele crisis. Voor dit verband wordt gewezen op de

bonuscultuur, de hebzucht, het streven naar snel gewin en onverantwoordelijk bestuur (Ewijk, Teulings, 2009: 229).

De meeste mensen die de crisis als een bedreiging zien, zien ook kansen in de crisis (53%). Een kleine groep ziet de crisis vooral als een kans, 12% van de ondervraagden. Als kansen van de crisis wordt genoemd bezinning op de (consumptie) maatschappij, afname van prestatiebelangen, investeringen in milieu en klimaat en het verbeteren van het toezicht op de financiële markten (de Nationale Dialoog, 2009: 3).

Zowel het SCP onderzoek als het 21 minuten onderzoek geven statistische bewijzen dat Nederlanders zich zorgen maken over het verval van normen en waarden. Het verval van normen en waarden wordt zelfs als erger beschouwd dan de financieel-economische crisis. Concluderend kan gesteld worden dat het relevant is om te kijken of de politiek in tijden van deze kredietcrisis ook spreekt over de morele vragen van het verval van normen en waarden.

De publieke discussie over de morele crisis

In de publieke discussie wordt veelvuldig gesproken over de morele crisis. Onderstaande citaten geven het verband tussen de kredietcrisis en de morele crisis weer.

“Ook DNB-president Nout Wellink doet, in een vraaggesprek, aan bezinning. Hij is verdrietig over de klappen, die het Nederlandse bedrijfsleven heeft opgelopen, maar hij ziet ook positieve kanten: „In immateriële zin kan deze crisis heel heilzaam zijn. Er was al langere tijd sprake van een verlies aan normen en waarden. Niet alleen in de financiële sector, maar ook in andere, grote delen van de samenleving. In die zin heeft deze crisis een zuiverende werking. Ik denk dat we onderliggend een dieper probleem hebben, namelijk dat de fundamentele van de vertrouwenssamenleving ter discussie worden gesteld. Niemand vertrouwt iemand meer tot het tegendeel is bewezen. Dat is een radicale verandering ten opzichte van, zeg, twintig dertig jaar geleden” (Trouw, 2010 b).

“Deze crisis biedt kansen om een verwende samenleving vitaler te maken door terug te grijpen op aloude waarden(....)Er is letterlijk sprake van een kredietcrisis-dwz geloofscrisis.” (Bovenberg, 2008).

“De kredietcrisis heeft een moreel gat geslagen in de samenleving” (Volkskrant, 2010).

Deze morele crisis is een belangrijk uitgangspunt voor dit onderzoek. De publieke discussie hierover is geen onderdeel van dit onderzoek. Dit onderzoek richt zich op de debatten van de Tweede Kamer en onderzoekt of deze onderdelen uit de publieke discussie ook binnen de kamerdebatten een rol spelen.

1.3 Doelstelling en vraagstelling

Het doel van dit onderzoek is de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden in kaart te brengen. Dit doel is tweedelig. Ten eerste is het doel om te onderzoeken of de thema's van het normen- en waardendebat overeenkomen met de morele vragen van de kredietcrisis. Ten tweede is het doel om te onderzoeken of de kredietcrisis effect heeft gehad op de rol van de overheid die aanstuurt op normen waarden.

De centrale onderzoeksvraag luidt:

Wat zijn de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden van de kabinetspartijen van Balkenende IV?

De hoofdvraag zal beantwoord worden aan de hand van de volgende deelvragen:

Theoretische deelvragen:

Deelvraag 1: Wat zijn de mogelijke effecten van een crisis voor beleidsdiscussies in de Tweede Kamer?

Deelvraag 2: Wat is het normen- en waardendebat en over welke normen en waarden gaat het?

Deelvraag 3: Welke maatschappelijke processen liggen ten grondslag aan de discussies over normen en waarden?

Deelvraag 4: Welke verschillende rollen kan de overheid hebben bij het aansturen op normen en waarden van burgers?

Empirische deelvragen:

Deelvraag 1: Wat zijn de belangrijkste onderwerpen over normen en waarden uit het normen- en waardendebat?

Deelvraag 2: Wat zijn de belangrijkste onderwerpen over normen en waarden uit de debatten over de aanpak van de kredietcrisis?

Deelvraag 3: Welke rol ziet de overheid voor zichzelf op het aansturen van normen en waarden in het normen- en waardendebat?

Deelvraag 4: Welke rol ziet de overheid voor zichzelf op het aansturen van normen en waarden in de debatten over de aanpak van de kredietcrisis?

Deelvraag 5: Wat zijn de verschillen en de overeenkomsten tussen het normen- en waardendebat en de morele vragen van de kredietcrisis?

De insteek van dit onderzoek is het debat over normen en waarden. Dit debat is de afhankelijke variabele. De kredietcrisis is de onafhankelijke variabele waar het debat in terecht komt. De kredietcrisis kan gezien worden als een window of opportunity om de fundamentele vraagstukken van de kredietcrisis aan te pakken. In een periode van crisis kan een overheid immers gemakkelijker hervormingen doorvoeren. Het kabinet komt met een morele agenda om deze oorzaken aan te pakken. Hierin gaat het over de geschonden normen en waarden die ten grondslag liggen aan de kredietcrisis. Voorafgaand aan het nieuwe beleid vinden de discussies in de Tweede Kamer plaats. Hier worden morele vragen bediscussieerd en omgezet in concrete beleidsvraagstukken. In dit onderzoek worden zowel de debatten over normen en waarden als de debatten over de kredietcrisis, waar wordt ingegaan op vraagstukken die in verband staan met normen en waarden geanalyseerd. Aan de hand van deze analyse kan een antwoord worden gegeven op de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden.

1. 4. Relevantie van het onderzoek

Om de relevantie van dit onderzoek te bespreken, wordt onderscheid gemaakt naar enerzijds de maatschappelijke relevantie en anderzijds de wetenschappelijke relevantie.

1.4.1 Maatschappelijke relevantie

De discussie over de aanpak van de kredietcrisis is zeer actueel. Vanuit de samenleving wordt er gepleit voor een morele bezinning op de oorzaken van de kredietcrisis. Steeds meer wetenschappers, journalisten en actuele discussies wijzen op de geschonden normen en waarden als oorzaak van de kredietcrisis. Bovenberg, hoogleraar economie, aan de Universiteit van Tilburg geeft aan dat er meer dan ooit een sterk fundament van waarden en normen vereist is dat wordt vastgelegd in professionele en ethische standaarden (Bovenberg, 2008: 2). Arjo Klamer, cultuureconoom spreekt van veranderde waardepatronen in de samenleving (Trouw, 2009 a). Om deze reden is het interessant om te kijken of er in de Tweede Kamer gesproken wordt over deze morele vragen. Ten tweede is het onderzoek maatschappelijk relevant omdat het de waarde en het nut van het normen en waardendebat in kaart brengt. Het is relevant om te kijken naar de rol van de overheid die aanstuurt op normen en waarden in tijden waarin veel mensen onzeker zijn over de gemeenschappelijke waarden van onze samenleving. Het maatschappelijke belang van dit onderzoek is gelegen in de bijdrage die het kan leveren aan de manier waarop vanuit de politiek gesproken wordt over normen en waarden. Het onderzoek kan een bijdrage leveren aan de wijze waarop politici spreken over normen en waarden tijdens de hervormingen van de kredietcrisis.

1.4.2 Wetenschappelijke relevantie

Dit onderzoek bouwt voort op het WRR rapport Normen, waarden en de last van het gedrag (2003). Het WRR rapport geeft duidelijk weer waar het normen- en waardendebat over gaat. Er wordt gesproken over de spanning tussen het individu en de gemeenschap. Er is echter geen vervolg gekomen van het WRR rapport. In dit onderzoek wordt getoetst of de bevindingen van het WRR rapport ook gelden in nieuwe tijdsperiode gekenmerkt door de kredietcrisis.

Uit theorieën over normen en waarden komt naar voren dat waarden een hoog abstractieniveau hebben. Het is interessant om te kijken hoe dit in discussies in de Tweede Kamer tot uiting komt. Aarsbergen (1999) beschrijft dat het huidige denken over normen en waarden gekenmerkt wordt door relativisme, individualisme en pluralisme. In dit onderzoek wordt getoetst wat het effect is van de kredietcrisis op het denken over normen en waarden.

De theorieën die gaan over de rol van de overheid op het aansturen van normen en waarden zijn het communitarisme en het liberalisme. Een bekende communitarist is Etzioni. In zijn theorieën richt hij zich op het gemeenschapsdenken. Er is kritiek op de nutsmaximalisatie van de vrije markt. Deze theorieën lijken vandaag de dag opnieuw relevant. Deze theorieën worden toegepast op de situatie tijdens de kredietcrisis.

Er is veel theoretische kennis beschikbaar over de invloed van een crisis op een beleidssector. De theorie van de crisis hervormingstheorie gaat hier op in. Ook de theorie van Kingdon over het beleidsraam beschrijft hoe een crisis kan leiden tot hervormingen. Deze theorieën beschrijven de invloed op een concrete beleidssector. Er is echter nog geen wetenschappelijke theorie over de invloed van een crisis op de onderliggende waarden van beleid. In dit onderzoek worden deze theorieën op een abstractere discussie toegepast.

Bovens (1996) geeft aan dat het bedrijfsmatig werken van de overheid nieuwe morele vragen oproept. Dit hangt samen met vraagstukken van integriteit, toezicht, transparantie en duurzaamheid. Deze vraagstukken worden geplaatst in een nieuwe tijdseenheid en gekoppeld aan de kredietcrisis. De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek is gelegen in de toepassing van theorieën over normen en waarden in een nieuwe context. Gekeken wordt naar de effecten van deze nieuwe context op de discussie over normen en waarden.

1.5 Leeswijzer

Dit onderzoek is als volgt opgebouwd. In hoofdstuk twee worden de theoretische deelvragen beantwoord. Uit het theoretische kader volgen de keuzes die gemaakt worden rondom definities en theorieën. Achtereenvolgens wordt ingegaan op de invloeden van een crisis op beleid, de inhoud van het normen- en waardendebat, de maatschappelijke tendensen die het normen- en waardendebat beïnvloeden en de verschillende rollen die de overheid kan hebben op het aansturen van normen en waarden van burgers. Hoofdstuk drie legt uit welke onderzoeksmethoden worden gebruikt voor het beantwoorden van de empirische deelvragen. Er wordt ingegaan op de selectie van de debatten en de wijze van analyse. In hoofdstuk vier worden de bevindingen gepresenteerd per empirische deelvraag. In hoofdstuk vijf volgt de conclusie waarin de bevindingen van het onderzoek worden geïnterpreteerd in relatie tot het theoretisch kader. Hoofdstuk zes is de discussie. Hierin worden de onderzoeksmethode en de bevindingen in perspectief geplaatst en ter discussie gesteld.

2. Theoretisch kader

Dit onderzoek werkt vanuit een theoretisch kader. Dit betekent dat vanuit de theorie gekeken wordt naar de empirie. Het onderzoek is te kwalificeren als deels deductief. Vanuit het theoretisch kader worden theorieën geschetst over normen en waarden en over het normen- en waardendebat. Gedeeltelijk zullen begrippen uit het theoretisch kader leiden tot operationalisaties voor de normen en waarden in de aanpak van de kredietcrisis. Deels is het onderzoek ook inductief. Immers er bestaat nog geen theorie over de normen en waarden in de debatten over de aanpak van de kredietcrisis. Vanuit de empirie die volgt op het theoretisch kader zal duidelijk worden wat de kredietcrisis doet met het normen- en waardendebat en welke operationalisaties hiervoor belangrijk zijn. Voor een deel zullen nieuwe topics uit de empirie ontstaan. Er bestaan immers nog geen theorieën over de morele vragen van de kredietcrisis.

Voor deze analyse wordt gebruik gemaakt van een theoretische focus vanuit een politieke invalshoek. Dit betekent dat het gaat om de strijd tussen communitaristische en liberalistische standpunten. Het gaat om de belangen afweging van normen en waarden in de Tweede Kamer. De theorieën definiëren de centrale begrippen van dit onderzoek. De centrale begrippen zijn; crisis, normen en waarden en de rol van de overheid.

Deelvraag één stelt dat de kredietcrisis gezien kan worden als een mogelijkheid tot beleidshervormingen op het gebied van normen en waarden. Als tweede wordt uitgelegd waarom het debat in de Tweede Kamer geschikt is om te discussiëren over normen en waarden. De tweede deelvraag kijkt naar het normen- en waardendebat. Er wordt gekeken naar de inhoud van dit debat en de betekenis van de begrippen normen en waarden. De derde deelvraag kijkt naar de maatschappelijke processen die het normen- en waardendebat beïnvloeden. Daarnaast wordt er gekeken naar soortgelijke debatten in het recente verleden. De vierde deelvraag kijkt naar de rol van de overheid op het aansturen van normen en waarden. Vanuit het communitarisme en liberalisme worden hier twee verschillende visies op gegeven. De communitaristen pleiten voor een overheid die gemeenschappelijke normen en waarden voorstaat. De liberalen vinden dat de staat alleen moet zorgen voor gelijke vrijheidsrechten. Vanuit de theorieën over normen en waarden worden de debatten in de Tweede Kamer over de aanpak van de kredietcrisis geanalyseerd.

2.1 Effecten van een crisis op beleidsdiscussies

In deze paragraaf wordt antwoord gegeven op deelvraag 1: Wat zijn de mogelijke effecten van een crisis voor beleidsdiscussies in de Tweede Kamer? De kredietcrisis heeft grote gevolgen voor het beleid van het kabinet-Balkenende IV. De gevolgen strekken zich zo ver door dat het coalitieakkoord opgebroken moest worden. De crisis heeft zulke grote gevolgen voor het beleid aangezien de overheidsschuld fors is opgelopen en de economie in een diepe recessie is geraakt. Bovendien blijken sommige economische waarden waarop het beleid gebaseerd was niet meer houdbaar; zoals de commissarissen die de bonussen bepaalden. De crisis biedt een mogelijkheid om na te denken over hervormingen in brede zin. De oude Grieken doelden met het woord crisis op een keerpunt en een mogelijkheid om besluiten te nemen (NRC, 2009). Deze eerste deelvraag kijkt naar de gevolgen van een crisis voor debatten in de Tweede Kamer. De discussie over normen en waarden is echter geen specifiek beleid, maar is een discussie op een abstracter niveau over de richting van de samenleving. De discussies vinden plaats voorafgaand aan de concrete beleidshervormingen. In dit onderzoek wordt de periode bekeken waarin de mogelijke hervormingen worden bediscussieerd in de Tweede Kamer. Als tweede wordt ingegaan op de Tweede Kamer als orgaan om ethische vraagstukken in wetten te implementeren.

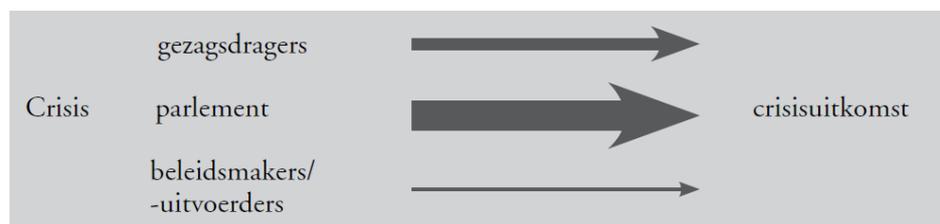
Debatten voorafgaand aan hervormingen in tijden van crisis

Er zijn verschillende theorieën die veronderstellen dat een crisis tot hervormingen kan leiden. Een crisis leidt echter niet automatisch tot hervormingen. Een crisis creëert ruimte in het beleidsveld voor nieuwe voorstellen en mogelijkheden (Alink, 2006: 26). In de literatuur over hervormingen en beleidsveranderingen wordt benadrukt dat hervormingen vaak veel tegenstand ondervinden vanuit de maatschappij. Hierbij moet gedacht worden aan vurige politieke debatten, actoren die verandering tegen werken en starre geïnstitutionaliseerde structuren van organisaties die moeilijk te veranderen zijn. Een crisis kan leiden tot voorstellen om ingrijpende structuur- en beleidsveranderingen door te voeren. De theorie van de crisis-hervormings these laat dit verband zien (Boin en 't Hart, 2000 in Alink, 2006: 28). Deze theorie gaat er vanuit dat door de crisis een mogelijkheid ontstaat om te hervormen, omdat barrières zoals regels en routines, normen en waarden ter discussie komen te staan. In periodes van stabiliteit rechtvaardigt de legitimiteit van een sector de institutionele orde. Wanneer tijdens een crisis de legitimiteit van een sector ter discussie komt te staan neemt de steun voor de institutionele orde af en zijn hervormingen makkelijker door te voeren. Hervormingen zijn in dit verband het doelbewust doorbreken van de continuïteit van regels en routines in een beleidssector. Zo'n verandering is te vergelijken met een verandering van het beleidsparadigma. Hiermee wordt het raamwerk van algemene geaccepteerde ideeën en morele principes bedoeld die als uitgangspunt gelden voor beleid (Alink, 2006: 28).

Een tweede theorie laat aan de hand van een metafoor een window of opportunity zien wanneer beleidshervormingen plaatsvinden. Een beleidsraam vormt voor voorstanders van veranderingen een mogelijkheid om hun ideeën onder de aandacht te brengen (Alink, 2006: 31). In tijden van crisis kunnen beleidshervormingen sneller plaatsvinden als de drie processtromen samenkomen, de probleemstroom, de politieke stroom en de beleidsstroom. Kingdon beschrijft zo'n moment als een Window of opportunity (Bovens, 2007: 194). Zo'n situatie wordt ook wel een patroonbreuk genoemd. Gesteld kan worden dat het hier gaat om een onderbreking van bestaande evenwichten in een bepaald deel van het openbaar bestuur. De kredietcrisis kan mogelijk zo'n patroonbreuk veroorzaken. Juist daarom is het relevant om te kijken of er nu in de Tweede Kamer aandacht wordt besteed aan normen en waarden.

Uit het onderzoek van Alink blijkt dat parlementsleden een belangrijke rol spelen in tijden van crisis. Onderstaand figuur geeft de invloed van het parlement in vergelijking met gezagsdragers en beleidsmedewerkers weer. Duidelijk is te zien dat de dikste pijl, het parlement de meeste invloed heeft op de crisisuitkomst.

Figuur 1. Invloed van actoren op de crisisuitkomst

Alink concludeert in haar onderzoek dat een meerderheid van het parlement doorslaggevend is voor het al dan niet doorvoeren van hervormingen naar aanleiding van een crisis (Alink, 2006:

218). Voor dit onderzoek betekent dit dat het relevant is om te kijken wat de Tweede Kamer leden zeggen over de normen en waarden in de aanpak van de kredietcrisis.

Alink schrijft dat een crisis niet zondermeer tot hervormingen zal leiden, een crisis kan wel degelijk kansen bieden voor het doorvoeren van fundamentele verandering. 'De toegevoegde waarde van een crisis is dat een dergelijke periode voor hervorminggezinde actoren de mogelijkheid biedt om voorstellen naar veranderingen of hervormingen op de agenda te plaatsen, die zonder een crisis ondenkbaar zouden zijn geweest.' (Alink, 2006: 222).

Morele kwesties en democratische vertegenwoordiging

Uit het bovenstaande is naar voren gekomen dat Tweede Kamer leden een belangrijke rol spelen in debatten over de kredietcrisis. Hieruit volgend zal worden uitgelegd dat wanneer de discussie over normen en waarden gaat het parlement een belangrijke rol speelt.

Om gevoelens van normen en waarden om te zetten tot concrete beleidsissues is het politieke debat uitermate geschikt. 'De Nederlandse maatschappij kan men beschrijven als een liberale democratie; een maatschappij waarbij individuele burgers in alle vrijheid hun eigen leven inrichten, binnen de grenzen van een neutrale overheid die ervoor zorgt dat de inrichting van het ene leven het ander niet onmogelijk maakt' (Devisch, Verschraegen 2003: 175). Vanuit de principes van de democratie worden morele problemen besproken in publieke debatten. Aan de hand van het publieke debat wordt in een democratie bepaald hoe men behoort te handelen.

Door de democratische procedures die ten grondslag liggen aan politieke debatten kunnen morele en ethische kwesties tot regelgeving leiden waar de burger zich in kan vinden. Publieke debatten over ethische kwesties zijn gericht op het formuleren van normen die burgers voorhouden hoe zij behoren te handelen of te leven. Deze debatten zullen moeten leiden tot voldoende consensus. 'De legitimiteit van normen en het beroep dat zij doen op het individu is gekoppeld aan de redelijkheid waarmee de overeenstemming tot stand is gekomen in de democratische procedures' (Devisch, Verschraegen, 2003: 181). Behalve de parlementaire besluitvorming is het publieke debat van belang voor het draagvlak van morele discussies. Dit onderzoek beperkt zich tot het parlementaire debat.

Concluderende gedachten

Concluderend kan men stellen dat de huidige kredietcrisis gezien kan worden als een kans op beleidshervormingen. Als tweede kan gezegd worden dat de leden van het parlement een belangrijke rol spelen bij hervormingen in tijden van crisis. In deze paragraaf is kort ingegaan op de rol van morele kwesties in de Tweede kamer. Vele onderwerpen in Tweede Kamer zijn morele discussies of het nu gaat over het stimuleren van condoomgebruik of doorwerken tot je 67ste. Het is daarom lastig om helder te onderscheiden om welke morele vragen het gaat wanneer normen en waarden onderzocht worden. De volgende paragraaf gaat in op wat er bedoeld wordt met de discussie over normen en waarden in het politieke discours en biedt een leidraad wat in dit onderzoek valt onder de termen normen en waarden.

2.2 Het normen- en waardendebat

Normen en waarden worden in de discussie vanuit de overheid ingezet als moreelappél, zodat wij ons beter gaan gedragen en normen en waarden beter naleven. Welk 'goede' moeten wij dan naleven? Annie M.G. Schmidt bekritiseerde dit moralisme met de zin "ik ben lekker stout". Wat willen moraliserende politici en wat betekenen de termen normen en waarden? Deze paragraaf beantwoordt deelvraag 2: Wat is het normen- en waardendebat en over welke normen en waarden gaat het?

Normen en waarden algemeen

De termen normen en waarden zijn relatief jong in de geschiedenis van de ethiek. Pas vanaf het midden van de negentiende eeuw wordt er gesproken over het waardenbegrip (Wils, 2005: 20). De bekende uitspraak van Nietzsche over de *Umwertung aller Werte* (herwaardering van alle waarden) laat zien hoe subjectief het waarde paradigma is. Hij geeft aan dat waarden het resultaat zijn van de manier waarop wij de wereld willen inrichten (Wils, 2005: 24). Waarden zijn daarmee altijd tijd- en plaatsgebonden relatieve waarderings. Max Weber gaf aan dat in moderne maatschappijen geen sprake kan zijn van objectieve waarden. Weber wees erop dat het waarderationalisme, de focus van een samenleving op enkele dominerende waarden die het politiek handelen aansturen, niet bij de moderniteit past. De moderniteit is gebaseerd op een doelrationeel handelen. Dit doel is nooit absoluut. Er is sprake van een waarderelativisme. Daarnaast worden waarden besproken vanuit een abstract niveau. Waarden als vrijheid of rechtvaardigheid zeggen op zichzelf niet veel maar het gaat om de concrete invulling. Daarnaast is de veelheid aan waarden, de verschillende levenswijze in Nederland niet te reduceren tot een bepaalde rangorde. Dit waardepluralisme is een belangrijk kenmerk van het huidige denken over normen en waarden (Aarsbergen, 1999: 1).

Normen zijn gedrags- of handelingsregels die een bepaalde manier van doen op een normatieve manier aan ons opleggen (Wils, 2005: 28). Zij zijn hiermee concreter dan waarden. De koppeling die automatisch in de discussie wordt gemaakt tussen normen en waarden is niet zo vanzelfsprekend. Normen richten zich op beperkingen en grenzen. Zij geven aan wat onjuist en ongewenst wordt geacht en geven concrete richtlijnen voor gedrag. Waarden scheppen daarentegen juist ruimte en zijn niet gedragsspecifiek. Waarden geven aan wat goed, gewenst en waardevol wordt gevonden en waarvan de realisatie het leven tot een goed leven maakt (Heemskerk, 2008: 11). Bekende normen zijn verkeersregels met als achterliggende waarde bijvoorbeeld veiligheid, of sociale omgangsvormen met als achterliggende waarde respect of tolerantie (WRR, 2003: 44). De problemen die door het normen- en waardendebat worden aangekaart gaan meestal over overtreding van normen en gedragsregels, maar in feite gaat het ook over de vraag of onze gemeenschappelijke waarden nog wel passende vertalingen hebben naar de praktijk (Adriaansens, 2004: 383).

Van abstracte waarden naar concrete normen

Het WRR (2003) rapport toont de overgang van de abstractere waarden naar de concrete normen aan met de implementatieladder van de Amerikaanse filosoof Rescher heeft een implementatieladder ontwikkeld die de weg van abstracte waarden naar concrete handeling laat zien. Beginnend met de doelwaarde (bv. Rechtvaardigheid) dalen dan af naar een instrumentele waarde of beginsel (bv. distributieve rechtvaardigheid) gaan vervolgens over in een norm of regel (bv. gelijke dingen gelijk, ongelijke dingen ongelijk behandelen). Daarna komt een gedragsregel (bv. Let steeds op capaciteitsverschillen tussen mensen) waar de concrete gedraging uit voort komt (bv. mensen met een uitkering hebben recht op en verlaging van de ziektekostenpremie) (WRR, 2003: 46). Deze weg is echter niet zo eenduidig als hij hierboven

geschetst wordt. Mensen kunnen vanuit dezelfde waarde tot verschillende normatieve handelingen komen. Samengevat kan gezegd worden dat waarden motiveren normen en normen concretiseren waarden.

Het moraalbegrip in het sociale verkeer

De discussie over normen en waarden is een morele discussie. Een moraal is een opvatting van het goede leven. Opvattingen over wat een goede overheid is zijn morele opvattingen, omdat zij betekenis van die instellingen duiden in termen van goed en kwaad (Klop, 2005: 44). Zo'n betekenis wordt pas zichtbaar in de interpretatie die mensen eraan geven. Hierop aansluitend wordt kort weergegeven wat men onder moraal kan zien. Voor een uitleg van het begrip moraal is gekozen voor een sociologische benadering. Hier is voor gekozen aangezien het sociologische perspectief dichter bij de bestuurskundige invalshoek van dit onderzoek past dan een ethisch of filosofische. De Duitse systeemtheoreticus Niklas Luhmann geeft aan over de moraal 'Het geheel van de feitelijke gepraktiseerde voorwaarden voor wederzijdse achting en minachting maakt de moraal van de maatschappij uit'. Het gaat hier over de moraal in termen van deugdzaamheid en 'het goede doen'. Hij verbindt het moraalbegrip niet aan individuele intenties, maar verbindt het aan het sociale verkeer. Immers de observatie door de ander van iemands handelen is bepalend. Goed kan op achting rekenen en slecht op minachting. Als gevolg hiervan ontstaat er een moreel basis onderscheid tussen goed en kwaad. Samenvattend kan gezegd worden dat door middel de van de communicatie in de huidige maatschappij een oordeel over moraal voortvloeit (Devisch, Verschraegen 2003: 105). Wanneer we het over waarden en normen hebben die voor iedereen geldend zijn gaat het over onze gemeenschappelijke moraal. Een algemeen geldende moraal geeft mensen houvast wat juist gedrag is voorzover het niet in wetten en regels is vastgelegd. Juist omdat deze moraal niet in wetten en regels is vastgelegd ontstaat er gemakkelijk onenigheid over wat een juiste moraal is.

Normen- en waardendebat

Het normen- en waardeninitiatief is in 2002 door Balkende ingezet. Balkenende hield voor het Christelijk-Sociaal Congres in Doorn op 31 augustus 2002 een belangrijke rede hierover. Daarin zei hij dat de politiek een morele dimensie terug moest krijgen. *"Het is een eerste taak van de overheid om morele grenzen te stellen. Omdat die taak er de afgelopen jaren bij was ingeschoten, was de samenleving steeds meer gaan lijken op een hoogdrukvat waarin de spanning steeg". "En een overheid die niet duidelijk is in het afbakenen en bewaken van grenzen, holt (...) de samenleving uit"*. De gevolgen hiervan waren voor Balkenende duidelijk; *"mensen die zich louter gaan gedragen als consument van de samenleving. Ouders die menen dat de overheid of de school maar op hun kinderen moet passen en jongeren die profiteren van het gedoogbeleid en steeds een stapje verder over de grens gaan"* (van Seters, 2005: 58).

De onderwerpen die in het normen- en waardendebat naar voren zijn gekomen zijn zeer divers. Voorbeelden zijn; het niet opstaan van jongeren in het openbaar vervoer, agressie op scholen en zwartwerken. De publicatie van het WRR rapport, waarden, normen en de last van het gedrag benoemt twee centrale thema's die in de discussie over waarden en normen telkens naar voren komen.

Fatsoenlijke omgangsvormen

Het WRR beschrijft fatsoenlijke omgangsvormen als het niet nakomen van vele, vaak niet precies omschreven gedragsnormen; dit is het vraagstuk van normoverschrijdend gedrag. 'Fatsoen moet je doen' een campagne van de overheid om het normbesef van burgers te verbeteren. Debat gaat voornamelijk om alledaagse ergernissen. Het gaat om de manier waarop wij met elkaar

omgaan in de publieke ruimte. Hierbij staat centraal het onbehagen in de maatschappij (WRR, 2003: 23).

Gemeenschappelijkheden v. waardepluriformiteit

Het tweede thema dat de WRR omschrijft is het vraagstuk van gemeenschappelijkheid en pluriformiteit (WRR, 2003: 23). Het gaat hierbij om het omgaan met uiteenlopende waarden en cultuurverschillen. De WRR formuleert het als volgt 'een moderne samenleving staat voor de opgave de grote mate van pluriformiteit te laten samengaan met voldoende eenheid en gemeenschappelijkheid'. Deze discussie is beïnvloed door het grote aantal immigranten uit andere culturen dat zich in Nederland gevestigd heeft. Naast deze twee centrale thema's zijn er nog andere centrale thema's die het WRR rapport beschrijft.

Individualiteit v. gemeenschapszin

Een ander belangrijk onderwerp uit het normen- en waardendebat lijkt te gaan over de botsing tussen enerzijds de waarden van de individuele vrijheid en anderzijds de waarden die betrekking hebben op relaties tussen mensen zoals solidariteit, respect menselijk waardigheid, vertrouwen, integriteit en duurzaamheid (WRR, 2003: 43). De zoek naar gemeenschappelijke waarden hangt samen met de individualisering, die mensen mondig heeft gemaakt en het denken aan hun eigen vrijheid heeft beïnvloed. Het kabinet verwoordt in haar reactie op het WRR rapport 'In sommige gevallen lijkt het accent op individuele vrijheid en zelfverwezenlijking echter te leiden tot egocentrisme, vormen van zelfverrijking en een gebrek aan oog voor de vrijheden van anderen'. Het WRR rapport beschrijft dat deze spanning tussen individuele vrijheid en de binding met de gemeenschap typisch is voor een westerse samenleving. Het is een belangrijke drijfveer om na te denken over de normen en waarden die een samenleving bij elkaar houden (WRR, 2003: 32).

In dit onderzoek staat de discussie over normen en waarden centraal die door het eerste Kabinet-Balkenende in 2002 is ingezet. De normen- en waardendiscussie vindt plaats in een politiek-maatschappelijke context. Het WRR rapport waarden, normen de last van gedrag geeft duidelijk weer waar het normen- en waardendebat in Nederland over gaat. Het gaat over de vraag hoe het gesteld is met het morele gehalte van gedragingen en waarderingen van zowel individuen als de samenleving in geheel.

'Het gaat met name om het samenleven in het gemeenschappelijke politieke bestel van de natiestaat en internationale verbanden. Daar hebben zich zo veel veranderingen voorgedaan (onder andere internationalisering, individualisering, interculturalisering en de informatietechnologie) dat een hernieuwde oriëntatie gewenst is omtrent de waarden die vastgehouden moet worden of die kunnen veranderen. Die morele oriëntaties worden vaak samengevat in visies op 'het goede leven' en de daarbij behorende consequenties over de inrichting van de samenleving' (WRR, 2003: 53). Deze definitie wordt voor dit onderzoek overgenomen.

Er kan een onderscheid gemaakt worden tussen de brede en enge benadering op normen en waarden. Bij de brede benadering gaat het om fundamentele waarden van de samenleving zoals solidariteit, individualisering en opvoeding. Bij de enge benadering van normen en waarden waar het gaat om de dagelijkse omgangsvormen. Bij de brede benadering gaat het om de waarden van onze rechtstaat. Het kabinet komt in haar reactie op het rapport van het WRR tot een aantal gemeenschappelijke waarden. Deze zijn gebaseerd op de fundamentele waarden van de rechtstaat, de grondwet en deels ook internationale verdragen.

- gelijkwaardigheid leidend tot gelijke behandeling / discriminatieverbod
- vrijheid van belijden van godsdienst en levensovertuiging
- vrijheid van meningsuiting
- vrijheid van vereniging, vergadering en betoging
- eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer
- onaantastbaarheid van het menselijk lichaam

Daarnaast neemt het kabinet het standpunt van het WRR rapport over dat ook andere waarden belangrijk zijn die meer gericht zijn op de onderlinge omgangsvormen van burgers. Deze waarden zijn niet via wetten af te dwingen. Het kabinet noemt de volgende waarden van belang voor het functioneren van de samenleving. Deze waarden door het WRR rapport genoemd 'kleine deugden' zijn van belang voor het functioneren van de waarden van de rechtstaat (kabinetsreactie, 2004: 7)

- Respect
- empathie / mededogen
- verdraagzaamheid / tolerantie
- gelijkwaardigheid
- integriteit / waarheidsgetrouwheid
- verantwoordelijkheidszin

Het SCP onderzoek burgerperspectieven 2008 met de titel 'crisis in aantocht' heeft onderzoek gedaan naar wat Nederlanders ervaren als belangrijke normen en waarden. Mensen verwijzen naar respect, doorgeschoten individualisering, vrijheid van meningsuiting, solidariteit, veiligheid, en ethisch gedrag van gezagsdragers en bestuurders (SCP, 2008: 161).

De waarden van politieke partijen

Politieke systemen zijn gebaseerd op waarden. De waarden en normen waarop regeringen zich baseren zijn over het algemeen terug te leiden tot de beginselprogramma's van de politieke partijen die aan een kabinet deelnemen. De waarden binnen de drie hoofdstromingen uit de beginselprogramma's zien er als volgt uit;

- De VVD baseert zich op individuele vrijheid, veiligheid, ondernemingszin, heldere verantwoordelijkheden, sociale rechtvaardigheid en vertrouwen.
- De PvdA baseert zich op rechtvaardigheid, democratie, vrijheid, solidariteit en duurzaamheid
- Het CDA baseert zich op gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap.

Het verschil tussen de partijen zit vooral in de rangorde hoe de waarden zijn opgesteld. De rangorde hangt samen met het zingevende verhaal waarop de partijen zich baseren. Door de breedte van de waarden is er een overlappende consensus. Afhankelijk van de coalitie worden waarden hieruit samengesteld. Voor dit onderzoek zullen er drie coalitieakkoorden geanalyseerd worden als startlijnen voor het beleid op normen en waarden (Klop, 2005: 37).

Concluderende gedachten

Waarden zijn wat in abstracte zin goed, gewenst en waardevol is en normen zijn gedragsregels die concreter aangeven wat juist en gewenst is. Het WRR rapport over waarden en normen heeft de belangrijkste waarden en normen in kaart gebracht. Deze waarden bevindingen zich in een

spanningsveld tussen de gemeenschappelijke waarden en de pluriforme waarden en het individu versus de binding met de gemeenschap. Verschillende normen en waarden en de definitie van normen en waarden is overgenomen uit het WRR rapport. Enkele aanvullende waarden komen voort uit het SCP rapport.

2.3 Maatschappelijke processen ten grondslag aan het normen- en waardendebat

Uit bovenstaande deelvraag is naar voren gekomen dat het normen- en waardendebat zowel gaat om de dagelijkse omgangsvormen tussen mensen als het zoeken naar de gemeenschappelijke waarden die wij in onze samenleving als bindend ervaren. Onderstaande paragraaf gaat in op de maatschappelijke processen die ten grondslag liggen aan het zoeken naar gemeenschappelijke waarden. De vraag die beantwoord wordt, luidt: Welke maatschappelijke processen liggen ten grondslag aan de discussies over normen en waarden? Voor dit onderzoek is het relevant om de context van het normen- en waardendebat te begrijpen. De kredietcrisis is een onderdeel van de context op de discussie over normen en waarden. Daarnaast wordt er gekeken of er soortgelijke discussie over normen en waarden in het recente verleden zijn geweest. Om het normen- en waardendebat in een historische context te plaatsen.

De terugkeer van de moraal in de publieke aandacht

Bovens geeft in zijn artikel "Het communitarisme als 'catch-all' stroming" (1998), verschillende verklaringen voor de terugkeer van de moraal in de publieke aandacht en in de politieke discussie. Na de jaren zestig en zeventig toen vele taboes zijn doorbroken, zoals seks en drugs was er behoefte aan nieuwe houvast en nieuwe richtlijnen. Men probeerde opnieuw vast te stellen wat sociaal en maatschappelijk aanvaardbaar was. Ten tweede was er sprake van het vaststellen van grenzen over vraagstukken waarover nog niet eerder een discussie was gevoerd, zoals incest en de behandeling van proefdieren. Een derde punt richt zich op moderne vraagstukken die voorheen niet bestonden. De morele vraagstukken over beursfraude, witwassen en klonen zijn hier voorbeelden van (Bovens, 1998: 5).

Sinds de tweede wereldoorlog zijn de waardepatronen van mensen veranderd. Omdat economische ontberingen en verhogering niet meer de belangrijkste zorg is van de meeste mensen wordt gezegd dat onze waarden verschoven zijn van materialistische waarden naar postmaterialistische waarden. Hierbij gaat het om zelfverwerkelijking en de kwaliteit van het leven (Heemskerk, 2008: 28). Om de huidige morele crisis beter te kunnen begrijpen worden hier een aantal maatschappelijke tendensen geschetst die hierop van invloed zijn. Bovens schrijft in 1996 dat de moraal terug is op de maatschappelijke agenda en dat normen en waarden als zelfstandig onderwerp op de agenda zijn gezet (Bovens, Hemerijkck, 1996: 7). Hiervoor zijn vijf oorzaken te beschrijven. Aarsbergen (1999) geeft aan dat het huidige denkklimaat en daarmee het moraaldebat wordt bepaald door relativisme, individualisme en pluralisme. De vijf oorzaken van Bovens kunnen gezien worden als de beïnvloeding van het huidige denkklimaat over normen en waarden. Deze oorzaken voeden het pluralisme, individualisme en relativisme.

Waardepluralisme

Ten eerste is het een kwestie van maatschappelijke integratie. Door de pluriformiteit van de samenleving zijn er vele visies op moraliteit. Dit betekent dat bijvoorbeeld de Rooms-katholieke visie op de moraal niet meer aan iedereen opgelegd kan worden. Traditioneel gezien was de rol van de kerk bepalend voor de publieke moraal. Kerk en staat vielen toen ideologisch samen. De een legitimeerde de ander. Bijna alle maatschappelijke organisaties opereerden vanuit christelijke normen en waarden. Deze link tussen de kerk en de overheid is steeds minder geworden als gevolg van de secularisering (Devisch, Verschraegen 2003: 11). Kenmerkend voor het huidige politieke klimaat is een grote verscheidenheid aan religies en levensovertuigingen.

Individualisme

Ten tweede versterkt het individualisme deze tendensen. Mensen bepalen zelf wat goed en kwaad is en uit welke bronnen zij hun inspiratie putten. In de huidige maatschappij is het morele, ethische referentiekader niet langer vanuit de christelijke traditie. Ethische richtlijnen worden niet meer opgelegd, maar er wordt over onderhandeld. Door de complexiteit van de samenleving denkt men minder snel in zwart/wit patroneren en zijn visies op normen en waarden aan verandering onderhevig (Aarsbergen, 1999: 2).

Waarderelativisme

Ten derde gaat het debat over morele binding. Wat bindt alle Nederlanders nog nu het christendom als bindende factor is weggevallen? Als gevolg van individualisering, secularisering, ontzuiling en multiculturalisering stelt men dat de moraal uiteengevallen is in allemaal losse overtuigingen. Dit staat ook wel bekend als de desintegratie these (WRR, 2003: 19). In de derde plaats is het debat over normen en waarden een debat over sociale cohesie. Wat maakt een maatschappij tot een samenleving? De discussie over normen en waarden is in de vierde plaats te zien als een instrumentele reactie op het falen van de verzorgingsstaat en de geringe maakbaarheid van de samenleving (Bovens, Hemerijkck, 1996:11). De overheid is niet in staat alle schaarse goederen eerlijk te verdelen. Vrijwilligerswerk verdwijnt in de plaats voor de kille werking van de markt. Een vijfde oorzaak die op de achtergrond een oorzaak is voor het maatschappelijk onbehagen houdt verband met structurele maatschappelijke veranderingen. Het einde van het industriële tijdperk, informatisering en schaalvergroting. Globalisering en commercie zorgen ervoor dat marktprincipes overheersen in plaats van de publieke gemeenschapszin. Bovens geeft aan dat de morele crisis samenhangt met het feit dat alles omvattende ideologieën geen houvast meer bieden. Projecten in de twintigste eeuw zijn oftewel gerealiseerd zoals de sociaal-democratie en het liberalisme of blijken niet te werken zoals het marxisme. De kredietcrisis en het falen van het marktmechanisme zorgen ervoor dat men vandaag de dag een morele crisis ervaart en houvast aan een systeem mist. Oude waarden patronen verdwijnen hierdoor en men is op zoek naar nieuwe normen en waarden die binding gevend kunnen zijn (Bovens, 1998: 6). Het waarderelativisme uit zich in het feit dat er niet enkele waarden voor onze samenleving dominant zijn, maar dat er meerdere waardesystemen naast elkaar bestaan.

Recentelijk normen en waarden debatten

De afgelopen vijftig jaar zijn er verschillende debatten geweest over normen en waarden. In de jaren 1945-1956 werd er een actief debat gevoerd over de moraal van de samenleving. Dit werd gezien als een beschavingsoffensief tegen de zedenverwildering en het afgenomen normbesef tijdens de bezettingsjaren (WRR, 2003: 27).

Tijdens de tweede helft van de jaren zeventig zette toenmalige Premier van Agt (CDA) het debat in als een reactie op het lossen van normen en waarden in de jaren zestig en zeventig. Het ging in deze debatten over abortus, euthanasie en burgerlijke ongehoorzaamheid (WRR, 2003: 28).

In 1984 sprak minister Ruding over de 'Jansaliementaliteit' van werklozen. Lubbers sprak hier later over met de woorden 'Nederland is ziek'. Een metafoor voor het hoge aantal arbeidsongeschikten. Het gaat hier vooral over de moraal op arbeidsgebied (WRR, 2003: 28).

In 1992 deed de toenmalige minister Ritzen van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen het voorstel om meer aandacht te hebben voor morele waarden in het onderwijs. In de nota De

pedagogische Opdracht van het Onderwijs, een uitnodiging tot gezamenlijke actie werd gepleit dat de moraal moest terugkeren in de klas. Er moest meer aandacht voor omgangsvormen en sociale vaardigheden in het onderwijs komen (WRR, 2003: 31).

In de periode 1995 tot 1997 werden debatten in de politiek en in de samenleving gevoerd over gemeenschapszin, moraal en sociale cohesie. Het ging hier over de vraag hoe de samenleving onder invloed van commerciële belangen, massaproductie en individualisering kan zorgen voor sociale samenhang. Er heerste een angst voor het uiteenvallen van de samenleving. Dit was de periode dat Etzioni in de volkskrant aangaf dat wij de moraal kwijt waren. Rond deze tijd begint het communitarisme meer aandacht in Nederland te krijgen. In deelvraag vier wordt het communitarisme verder uitgelegd. In de debatten over sociale cohesie ging het over de spanning tussen het ik-tijdperk en de behoefte aan een sociale gemeenschap. Er komt in deze periode een discussie op gang rondom de top van het bedrijfsleven. Het gaat over de cultuur van het bedrijfsleven die te veel is gericht op het eigen belang. Het gedrag van bestuurders omtrent de schandalen van World Online en Enron leiden tot morele schade in de samenleving. De discussie richt zich op de vraag of figuren in de top van het bedrijfsleven een voorbeeldfunctie hebben.

Marktwaarden v. publieke waarden

Bovens (1996) geeft aan dat de aandacht voor het verval van normen en waarden in het openbaar bestuur valt te begrijpen als een onderdeel van bestuurders en ambtenaren die worstelen met de vragen van een steeds meer bedrijfsmatige overheid. Hij heeft het hierbij over de toegenomen aandacht voor corruptie en vriendjespolitiek in het openbaar bestuur. Voorbeelden van het verval van normen en waarden in het openbaar bestuur zijn niet gepaste declaraties van bestuurders of voordelige verbouwingen. Het zijn vraagstukken die de integriteit van bestuurders aantast. Beroepscodes en richtlijnen worden ontwikkeld voor de integriteit van bestuurders. Bovens geeft aan dat de toegenomen aandacht hiervoor samenhangt met privatisering, marktwerking, marktconforme belangen en commerciële activiteiten door ambtenaren. Van de overheid wordt verwacht dat zij efficiënt en winstgevend te werk gaat. Voorbeelden van vraagstukken die gaan over het verval van normen en waarden binnen het openbaar bestuur zijn, politieagenten die buiten diensttijd bijkluisten voor particuliere bewakingsdiensten, de onderhandse verkoop van een camping door de gemeente Den Haag aan haar eigen ambtenaren en marktconforme beloningen, bonussen en gouden handdrukken bij politiecommissarissen, hoge ambtenaren en directeurs van zelfstandige bestuursorganen (Bovens, 1996: 157). De verandering van een klassieke bestuursmatige overheid naar een bedrijfsmatige overheid brengt nieuwe vragen van integriteit met zich mee waarvoor men opnieuw de normen en waarden binnen de overheid moet vaststellen. De kredietcrisis is hier een voortzetting van. De vraagstukken rondom toezichthouders van de publieke sector en beloningen in de publieke sector stellen ons voor nieuwe integriteitvraagstukken binnen de publieke moraal.

Klop noemt het waarden en normen probleem een botsing tussen de 24 uurs-economie, eigenbelang en sensatiezucht enerzijds en gemeenschapszin, verantwoordelijkheidsbesef en de zin voor het geestelijke anderzijds als een botsing tussen marktwaarden als efficiency en op geld gewaarde beleidseffecten enerzijds en de sfeer-eigen normativiteit anderzijds (Klop, 2005: 33). Met de sfeer-eigen normativiteit bedoelt hij dat de verschillende sectoren van de samenleving een eigen kwaliteit nastreven, waar het economische aspect van in dienst behoort te staan. De sfeer-eigen normativiteit wordt tegenover de concurrentie van de economie gesteld. Klop geeft aan dat deze concurrentiemoraal in alle sferen van de samenleving is gaan overheersen

Concluderende gedachten

Er zijn verschillende belangrijke maatschappelijke tendensen die het huidige denken over normen en waarden beïnvloed hebben. De secularisering, de individualisering, de multiculturalisering, de informatisering en het proces van globalisering hebben ertoe geleid dat het huidige denkklimaat over normen en waarden wordt bepaald door relativisme, individualisme en pluralisme. De balans tussen de vrijheid van de individualiteit en het zoeken naar gemeenschapszin was al genoemd als een belangrijke grondslag van het normen- en waardendebat. Een uitwerking hiervan is terug te zien in het eigenbelang wat zich uit als hebzucht en commercie ten opzichte van solidariteit en gemeenschapszin. Dit uit zich in het bedrijfsmatig denken in vele sectoren van de samenleving. De steeds meer bedrijfsmatige manier van werken binnen de overheid heeft tot nieuwe vraagstukken rondom normen en waarden geleid in de publieke sector die gaan over de integriteit en de voorbeeld functie van de overheid en de publieke moraal. De vraag die dit oproept is wat de rol van de overheid is op het aansturen van normen en waarden in een geseclariseerde, geïndividualiseerde en gecommmercialiseerde samenleving?

2.4 De rol van de overheid

Moet de overheid zich bezig houden met de normen en waarden van de samenleving? De overheid is op verschillende manieren betrokken bij de vorming en handhaving van normen en waarden. Zij is wetgever, ordehandhaver, financiert instituties die normen en waarden overbrengen, is beheerder van de openbare ruimte en is de bewaker van de integriteit van het openbaar bestuur. Het WRR rapport over normen en waarden concludeert echter dat de invloed van de overheid op de vorming van normen en waarden in de samenleving maar beperkt is. 'Waarden en normen zijn allereerst een product van menselijk samenleving, in welke vorm dan ook'. Vaak wordt de overheid er toch het eerste op aan gesproken als burgers een verval van normen en waarden ervaren. De overheid is dan ook verantwoordelijk om op te treden als wettelijk vastgelegde normen worden overschreven. Handhaving van rechtsorde is een klassieke taak van de overheid. Ten tweede heeft de overheid de verantwoordelijkheid om condities te scheppen waardoor maatschappelijke instituties de gewenste normen en waarden overdracht kunnen bevorderen (WRR, 2003: 239). In deze paragraaf wordt de laatste theoretische vraag beantwoord: Welke verschillende rollen kan de overheid hebben bij het aansturen op normen en waarden van burgers

Cultuurpolitiek

De theorie over cultuurpolitiek richt zich op de vraag of de overheid zich met normen en waarden van burgers mag bemoeien. Cultuurpolitiek definieert de WRR als 'De juridische en politiek-ideële aspecten van de bemoeienis van de Nederlandse rijksoverheid met de cultuur'. Er wordt hier uit gegaan van de brede, sociaal-wetenschappelijke definitie van cultuur: cultuur als leefstijl, als interpretatiemodel van de werkelijkheid en als samenhangend complex van waarden en normen (Klop, 1993: 4). Klop geeft een definitie van cultuurpolitiek hij spreekt over: 'het door politieke partijen voorgestane overheidsbeleid met betrekking tot normen en waarden die in onderscheiden maatschappelijke sectoren dienen te overheersen, voorzover de overheid bevoegd is die te beïnvloeden' (Klop, 1993: 38). Hieruit voortkomend stelt Klop de legitimering van de overheidsbemoeienis als volgt. 'Daar waar de overheid een taak heeft, dat wil zeggen; daar waar burgerlijke betrekkingen geregeld worden, is zij ook bevoegd om normen en waarden die aan deze betrekkingen ten grondslag liggen uit en over te brengen'. Gesteld kan worden dat de overheid bevoegd is moraliserend op te treden in het publieke maar niet in het private domein (Klop, 1993 geciteerd in Staay, 1996: 3).

De WRR stelt in het rapport over waarden en normen dat 'de taak van de overheid allereerst bestaat uit het tegengaan van wettelijke normoverschrijdingen en uit het voorzien in een effectieve rechtshandhaving; daarnaast uit het garanderen van de waarden van een open samenleving en de democratische rechtsstaat, en uit het ondersteunen van de publieke moraal. Voor het overige is het in de eerste plaats de samenleving zelf, die waarden vormt en onderhoudt. Instituties zoals scholen, media en andere maatschappelijke organisaties leveren bij het vervullen van hun eigen taken ook een bijdrage aan het algemene onderhoud van waarden en normen. De taak van de overheid is hier vooral stimulerend en ondersteunend' (WRR, 2003: 9). Waarden en normen ontstaan in de samenleving. Waarden en normen zijn allereerst een product van menselijk samenleven, in welke vorm dan ook. De overheid neemt deze normen en waarden over. Toch wordt de overheid er vaak op aangesproken als de normen en de waarden van de samenleving niet worden nageleefd. De overheid is dan ook verantwoordelijk wanneer wettelijke vastgelegde normen worden overschreden. 'Hiernaast draagt zij een belangrijke verantwoordelijkheid om de condities te scheppen waaronder de maatschappelijke instituties de gewenste ontwikkeling, overdracht en handhaving van waarden en normen kunnen bevorderen. Ook al moeten burgers en instituties het uiteindelijk 'zelf doen', dan nog dient de overheid wel

zorg te dragen dat zij hiertoe in staat zijn, door onnodige belemmeringen in regelgeving en subsidievoorwaarden weg te nemen en ook door hen de juiste prikkels te geven' (WRR, 2003: 239).

Vanuit twee verschillende visies kan men aankijken tegen de rol van de overheid die aanstuurt op normen en waarden. Het debat over waarden en normen speelt zich af in een politiek-filosofische discussie vanuit liberale tegenover communitaristische standpunten.

Liberalisme

De klassieke liberalen wijzen de rol van de overheid die zich bemoeit met de normen en waarden van burgers volledig af. De staat is neutraal ten opzichte van de levenswijzen en doeleinden van burgers (Teldersstichting, 1995: 30). Dit wordt vaak de neutraliteitsthese genoemd of de liberale moraal. Juist door de neutrale houding van de staat ten aanzien van de vele morele waardering is de mogelijkheid voor ieder individu het grootst om zelf vorm te geven aan het goede leven (WRR, 2003: 149). Hiermee hangt samen het principe van non-paternalisme. 'Dit principe houdt in dat de overheid niet zonder iemands toestemming en zeker niet expliciet tegen diens wil mag ingrijpen in diens handelingsvrijheid, eenvoudigweg omdat zij denkt dat zij beter weet wat goed voor hem is dan hij zelf'. John Rawls gaf met zijn boek *A theory of Justice* (1971) de grondslag voor het sociaal-liberalisme. Ieder persoon, onafhankelijk van zijn sociale status en levensovertuigingen moet gelijke vrijheidsrechten worden toegekend. Wanneer iedereen gelijke vrijheidsrechten heeft kan hij daarna voor zichzelf zorgen. Rawls stelt dat in een liberale samenleving verschillende levensovertuigingen naast elkaar bestaan. Wanneer rechtvaardigheid wordt afgeleid van een levensovertuiging zal deze niet voor iedereen aanvaardbaar zijn (Brink, 1994: 10). De grondwet dient te zorgen dat de zone van de individuele vrijheid wordt afgeschermd van publieke inmenging. Dit staat ook wel bekend als de minimale consensus basis voor gemeenschappelijke waarden (WRR, 2003: 150).

In het liberale denken staan individuen die belangen en voorkeuren hebben voorop. Het individu is van ultieme waarden (Teldersstichting, 1995: 29). Het marktmechanisme zorgt voor de coördinatie van deze belangen. Het liberalisme kent de overtuiging dat de maatschappelijke orde in grote mate een zaak dient te zijn van zelfregulerende processen tussen individuen. Hiervoor is geen coördinatie nodig van hogerhand. De staat heeft in deze liberale opvatting slechts een rol bij het faciliteren van het marktmechanisme en bij het corrigeren van die gevallen waarin de markt faalt. Het belangrijkste instrument is het recht. Het sociale leven moet geleid worden door bepaalde principes die vastgelegd zijn in duidelijke spelregels. De politiek heeft hierbij een beperkte functie. Voor de klassieke liberalen geldt Thatchers beroemde uitspraak *There is no such thing as society*. Er bestaan slechts individuen die elkaar op markten treffen. Vormen van sociale cohesie worden in de privé sfeer gezocht. Begrippen als de samenleving, sociale cohesie of solidariteit zijn voor deze liberalen geen begrippen die bij de overheid thuis horen (de Vries, 2004: 39).

Burgers worden door de liberalen gezien als onafhankelijke individuen. Het individualisme is kenmerkend voor het liberale denken. Het individualisme is veelvuldig bekritiseerd vanuit verschillende kanten. Vanuit confessionele hoek kwam de kritiek dat het individu onderworpen is aan Gods wil. Conservatieven hebben de neiging collectiviteiten te laten prevaleren boven individuen en socialisten en communisten associëren het individualisme vaak met egoïsme. Het verschil tussen het individualisme en egoïsme is mooi onder woorden gebracht door Tocqueville 'Het egoïsme is een hartstochtelijke en overdreven eigenliefde, die mensen ertoe brengt om alles tot zichzelf te herleiden en zichzelf boven alles te verkiezen. Het individualisme is een

weloverwogen vreedzaam gevoel dat elke burger toestaat zich los te maken van de massa van zijn gelijken, en zich terug te trekken met zijn gezin en zijn vrienden; op zo'n manier dat hij, na zich zo een kleine maatschappij voor eigen gebruik te hebben geschapen, gaarne de grote maatschappij aan zichzelf overlaat' (Teldersstichting, 1995:10). De grootse kritiek op het doorgeschoten individualisme komt vanuit het communitarisme. De nadruk op gemeenschappelijke normen en waarden komt voort uit het communitarisme.

Communitarisme

De communitaristische beweging bestaande uit sociaalwetenschappers en filosofen is ontstaan in de jaren 80 in de Verenigde Staten. De roep om burgerschap, onderlinge verbondenheid en actieve maatschappelijke betrokkenheid komt voort uit de communitaristische maatschappij visie. Ook wel gemeenschapsdenken genoemd (Brink, 1994: 9). De minimale consensus voor gemeenschappelijk waarden van de liberalen is voor communitaristen niet voldoende. Zij vinden dat vanwege de neutrale opstelling van de staat de waarden in de samenleving te weinig aandacht krijgen. Een individu ontleent zijn waarden uit de gemeenschap en niet uit het individu zelf. Daarom vinden communitaristen 'dat de staat het recht en de plicht heeft om, op grond van de belangrijkste waarden van de gemeenschap die hij vertegenwoordigt, burgers tot gepaalde levenswijzen aan te sporen' (Teldersstichting, 1995: 36) . Het debat over waarden en normen is sterk beïnvloed door het communitarisme. 'De uitdrukking waarden en normen lijkt rechtsreeks ontleend te zijn aan de shared values die veelvuldig voorkomen bij communitaristische auteurs' (WRR, 2003: 149). Het gaat volgens Etzioni hierbij om waarden die verinnerlijkt zijn. Ze worden niet van bovenaf opgelegd, maar doorgegeven via opvoeding, onderwijs en traditie.

De liberale filosofie richt zich volgens communitaristen te eenzijdig op vragen over de institutionele inrichting van de samenleving, de formele procedures van democratische inspraak en een rechtvaardige verdeling van goederen. Burgers worden door de liberalen gezien als onafhankelijke individualisten die door de samenleving worden gediend. De kritiek van de communitaristen richt zich erop dat burgers ook verplicht zijn hun samenleving te dienen, via gemeenschapszin en maatschappelijke verantwoordelijkheid. Hier is bij de liberale stroming geen oog voor. Daarom vinden communitaristen dat de politieke filosofie zich moet concentreren op de gemeenschappelijke morele idealen, normen en waarden die nodig zijn voor de instandhouding van zo'n burgerlijke cultuur (Brink, 1994: 10). De waarden van traditionele gemeenschappen worden centraal gesteld bij de vragen over de inrichting van een goede samenleving (WRR, 2003: 149). Gevoelens van onderlinge verbondenheid gaan verder dan in het liberale model. Het communitarisme wil duidelijk maken dat mensen door en door sociale wezens zijn. De mens is afhankelijk van de inzet die hij wijdt aan de samenleving. Daarnaast richt de kritiek van het communitarisme zich op het doorgeschoten individualisme van het liberalisme. Een ander punt van kritiek richt zich op het vrijmarktdenken en het doorgeschoten consumentisme. Communitaristen pleiten daarom voor een betere balans tussen individu en gemeenschap (Bovens, 1998: 2).

Het begrip civil society staat centraal in het gemeenschapsdenken. Hieruit voortkomend is het principe van de derde weg. Etzioni bepleit in zijn boek *From empire to community* naar meer waardering voor maatschappelijke verbanden en sociale samenhang (Bussemaker, 2001: 44). De Derde Weg waardeert de markt, maar wil haar wel begrenzen in de sociale effecten. Zij richt zich op het bevorderen van vrijwilligerswerk, het beter mogelijk maken van de combinatie van arbeid en zorg, en de morele oproep aan burgers om bij te dragen aan de samenleving (Bussemaker, 2001: 47). Pas in de laatste instantie zal er via wetgeving getracht worden gemeenschapsdenken te ondersteunen. De meeste initiatieven komen vanuit de burger zelf, voorbeelden zijn de

moedercentra's waar vrouwen zich kunnen voorbereiden op een betaalde baan. Een ander voorbeeld is terug te vinden in de Haagse Schilderswijk waar de bewoners het initiatief hebben genomen om wisselend een wachtdienst te houden en rond te lopen door de straten. Een laatst voorbeeld zijn de brede scholen, waarbij onderwijs, buurtvoorzieningen, en cursussen onder een dak plaatsvinden.

Hoewel het communitarisme in dit onderzoek tegenover het liberalisme wordt geplaatst alsof het communitarisme één stroming is, zal hier kort worden uitgelegd dat binnen het communitarisme verschillende varianten bestaan. De eerste variant is het politiek filosofische communitarisme. Dit is een kritiek op de liberale rechtvaardigheidstheorieën. Later ontstond vanuit deze filosofische kritiek een algemene cultuurkritiek op de Amerikaanse samenleving. Deze cultuurkritiek wordt ook wel het cultuursociologisch communitarisme genoemd. Hierbinnen bestaan er ook weer verschillende varianten. Te onderscheiden als het conservatief, liberaal en republikeins cultuursociologisch communitarisme (Meer, 2003: 1). Het conservatief communitarisme staat een herleving van de traditionele samenleving voor. Zij bepleiten een herwaardering van traditionele instituties zoals het gezin, de kerk en de lokale gemeenschap. Invloedrijke conservatief communitaristen zijn Michael Sandel en Robert Bellah. Aan de andere kant staan de meer progressieve communitaristen. Zij zijn geen voorstanders van een terugkeer naar de traditionele samenleving, maar zoeken naar een nieuw evenwicht tussen het individualisme en het gemeenschapsideaal van de traditionele samenleving. Zij nemen het individu en zijn rechten als uitgangspunt, maar zijn bezorgd over effecten van het doorgevoerde individualisme en het vrije marktdenken. Zij bepleiten een betere balans tussen gemeenschap en individu. Deze groep staat bekend als de liberale communitaristen. Een invloedrijke liberale communitarist is Amitai Etzioni. Als derde is er de Republikeinse stroming. Bekende republikeinse communitaristen zijn Barber en Putman. Zij vragen vooral aandacht voor de notie van burgerschap en het behoud van de civil society tussen markt en overheid. Het onderscheid tussen liberalen en communitaristen is niet altijd even duidelijk als in dit onderzoek wordt gebracht. Er zijn liberal-liberals en communitarian-liberals, zoals er ook liberal-communitarians bestaan. Voor dit onderzoek staan de belangrijkste verschillen tussen de twee stromingen centraal. Het communitarisme is in de Nederlandse politiek vooral terug te vinden bij het CDA. De discussie over normen en waarden van Balkenende is gebaseerd op het gemeenschapsdenken van Etzioni. In Tegenlicht (2004) werd Etzioni ook wel de waardefluisteraar van Balkenende genoemd.

Balkenende samen met Etzioni

Liberalisme v. communitarisme

Samenvattend zullen de verschillen tussen het liberalisme en het communitarisme hier tegenover elkaar worden gezet.

Liberalisme	Communitarisme
Individualistisch maatschappijbeeld	Collectivistisch maatschappijbeeld
Neutrale staat ten opzichte goede leven	Staat mag sturing geven ten opzichte goede leven
Competitie	Solidariteit
Eigenbelang	Algemeen belang
Vrijheid	Gebondenheid
Rechten	Plichten
Universele beginselen	Plaatselijke tradities
Markt	Democratische gemeenschap
Materiele welvaart	Geestelijke rijkdom
Nutsmaximalisatie	Zelfverwezenlijking
Rechtvaardigheid via wetten	Rechtvaardigheid via participatie

Relatie tussen de centrale concepten en verwachtingen

Voor het verdere onderzoek worden deze theorieën als basisconcepten gebruikt. Als eerste is aangetoond dat een crisis ruimte kan bieden om na te denken over de onderliggende waarden van beleid. Het parlement heeft een grote rol in tijden van crisis op de uitkomst van het beleid. De verwachting voor dit onderzoek is dat de kredietcrisis ruimte biedt voor beleidshervormingen en een verandering te weeg kan brengen in het denken over normen en waarden. Verwacht wordt dat de bestaande barrières ruimte zullen maken voor hervormingen.

In de theorie over normen en waarden is het verschil uitgelegd tussen de abstractere waarden en de concretere normen als gedragsregels. Via de implementatieladder is de weg van waarden naar beleid getoond. Vervolgens is er specifiek ingegaan op de inhoud van het normen- en waardendebat; het vraagstuk van de dagelijkse omgangsvormen en de pluriformiteit aan waarden kenmerkend voor onze samenleving. De verbinding tussen de bestaande theorieën over normen en waarden en de kredietcrisis zal in de komende hoofdstukken gelegd worden. Verwacht wordt dat het denken over normen en waarden gekenmerkt wordt door pluralisme, relativisme en individualisme.

Het is voor de begrippen normen en waarden niet mogelijk om tot een afgebakende operationalisatie te komen die de begrippen normen en waarden in de debatten over de aanpak van de kredietcrisis meet. Vanuit het theoretisch kader zijn verschillende belangrijke onderdelen uitgelicht over de discussie van normen en waarden; kernbegrippen zijn respect, solidariteit, onderlinge omgangsvormen en individualiteit. Vanuit deze begrippen wordt een stap gelegd naar de empirie. Verwacht wordt dat de botsing tussen de waarden van de 24 uren-economie en de waarden van de sfeer-eigen normativiteit uitgelegd in de theorie van Klop kenmerkend zal zijn voor de waardediscussie als gevolg van de kredietcrisis.

De tweede lijn van dit onderzoek waar naar gekeken wordt, is de rol van de overheid op het aansturen van normen en waarden. De gemeenschappelijke waarden komen voort uit het communitarisme. Een kritiek op het doorgeschooten individualisme van het liberalisme. De operationalisaties van deze twee begrippen staan centraal in de analyse over normen en waarden in de debatten in de Tweede Kamer. De verwachting voor dit onderzoek is dat het communitarisme een grotere rol zal gaan spelen tijdens de debatten over de aanpak van de kredietcrisis. De verwachting is gebaseerd op het feit dat het communitarisme kritiek heeft op een overheid die alleen een faciliterende rol heeft bij het marktmechanisme. De veronderstelling is dat tijdens de kredietcrisis de overheid meer zal ingrijpen in de principes van de markt en de daarbij behorende vrijheid. In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de onderzoeksmethoden en het meten van normen en waarden in de debatten over de aanpak van de kredietcrisis.

3. Methode van Onderzoek

In het algemeen lijkt een onderzoek naar waarden en normen een onmogelijkheid wanneer je als onderzoeker op zoek gaat naar concrete meet-eenheden. Immers alles is verbonden aan een waardeoordeel. De overheid handelt nooit waarde vrij. Wanneer de overheid het spoor liberaliseert worden de waarden van de markt boven de waarden van de publieke sfeer gezet. Dit hangt vervolgens samen met de normen in onze samenleving, zoals loon naar prestatie. Economie is niet waarde vrij. Alle keuzes die gemaakt worden in de debatten over de aanpak van de kredietcrisis zijn per definitie waarden geladen of het nu gaat over de WAO, de bonussen of over jeugdcriminaliteit (Klamer, 2004: 275). Bovendien handelen alle politieke partijen vanuit bepaalde waarden op hun maatschappij visie. 'Denken over normatieve vraagstukken is vanouds sterk kwalitatief van aard' (Brink, 2004: 22). In dit onderzoek bieden de topics vanuit de theorie en de empirie een houvast voor het meten van normen en waarden. In dit hoofdstuk wordt uitgelegd welke onderzoeksmethoden worden ingezet voor het beantwoorden van de hoofdvraag en hoe wordt omgegaan om subjectiviteit bij het meten van normen en waarden vraagstukken te voorkomen.

3.1 Onderzoeksfocus

In dit onderzoek wordt gekeken naar de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden. Om een antwoord te kunnen geven op de vraagstelling van dit onderzoek wordt een kwalitatief onderzoek uitgevoerd. Dit onderzoek bestaat enerzijds uit een documentanalyse van de handelingen van de tweede kamer debatten in de periode 2003-2005 en de periode 2009. Anderzijds zijn er interviews afgenomen met belangrijke actoren die uit de debatten via de documentanalyse geselecteerd zijn. Het onderzoeksdomein waar naar gekeken wordt zijn discussies van de Tweede Kamer. Het analyseniveau zijn de debatten. De debatten worden vergeleken tussen twee periodes namelijk de periode 2003-2005 en de periode 2009. Het onderzoek is descriptief van aard aangezien het beschrijft wat de effecten zijn van de kredietcrisis voor de discussie over normen waarden. Gedeeltelijk is het onderzoek explorerend van aard. Er is geen theorie die overeenkomt met de normen en waarden tijdens de kredietcrisis. Er wordt een eerste verkenning uitgevoerd welke normen en waarden centraal staan bij de debatten tijdens de kredietcrisis. Ten derde wordt er ook getoetst of de thema's van het normen- en waardendebat terugkomen tijdens de debatten van de kredietcrisis. De kennis is generaliseerbaar naar alle debatten tijdens de kredietcrisis.

3.2. Methode van analyse

In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een kwalitatieve analyse en voor een heel beperkt deel kwantitatieve analyse. Kwalitatieve onderzoeksgegevens zijn niet-numerieke eenheden van informatie, bijvoorbeeld uitspraken van personen of fragmenten uit teksten (van Thiel, 2007: 154). Om structuur aan te brengen in de gegevens speelt de onderzoeker een belangrijke rol. De onderzoeker interpreteert de kwalitatieve gegevens en codeert de gegevens. Deze codes zijn een manier om kort te kunnen weergeven waar de kwalitatieve data eenheid over gaat (van Thiel, 2007: 159). De operationalisaties in het theoretisch kader zijn hiervoor een leidraad. Door deze wijze van indelen zijn de gegevens vergelijkbaar (van Thiel, 2007: 154).

Er is gekozen voor kwalitatieve gegevens om een drietal redenen. Het onderzoek is interpretatief. Dit betekent dat het gaat om betekenisgeving van de actoren aan hun sociale omgeving. Ten tweede is de werkelijkheid complex. Kwalitatief onderzoek is als open methode geschikt om deze complexe werkelijkheid in kaart te brengen. Ten derde zijn normen en waarden niet in te delen in kwantitatieve variabelen. De betekenisgeving die mensen aan

normen en waarden geven kan door middel van een kwalitatieve analyse in kaart gebracht worden (Boeije, 2005: 35).

3.2.1 Documentanalyse

Het eerste deel van het onderzoek heeft plaats gevonden door middel van documentanalyse. Het gaat hier om een kwalitatieve analyse van bestaande gegevens (Baarda, de Goede, 2006:200). Deze methode heet ook wel unobtrusive research (van Thiel, 2007: 115). De methode van onderzoek is immers onopvallend. De onderzoeker hoeft de onderzoekssituatie niet te verstoren om zijn gegevens te kunnen verzamelen. Daardoor is deze methode minder vatbaar voor verkleuringen of sociaal wenselijke antwoorden. De handelingen van het parlement opgeschreven in de notulen zijn primair bestaand materiaal. Het is materiaal wat niet voor een onderzoeksorganisatie is geproduceerd of onderzocht. De methode die gebruikt is voor het verzamelen en het analyseren van het bestaande materiaal is de inhoudsanalyse. Dit houdt in dat er op woord niveau gekeken is naar de inhoud van de tekst. Het gaat hierbij om de boodschap die wordt overgebracht. Zowel de feiten als de opvattingen die in de debatten naar voren komen staan centraal (Van Thiel, 2007: 121).

Via kwantitatieve analyse zijn in de politieke beschouwingen uit 2003, 2007 en 2009 de termen normen en waarden geteld. Het gaat er hierbij om een idee te krijgen in welke tijdseenheden er veel gepraat wordt vanuit het discours normen en waarden. Daarnaast is de informatie afkomstig uit de documentanalyse per onderwerp geteld en in volgorde geplaatst van meest voorkomend naar weinig voorkomend. Hierbij moet men zich bedenken dat deze kwantitatieve gegevens niet meer zeggen dat de rangorde van de geturfd onderwerpen en geen getalswaarde op zichzelf hebben. De vertekening door het feit dat de PvdA minder aantal keren geturfd is, maakt vergelijkingen op basis van voorkomende cijfers lastig. De betekenis van de rangorde is voornamelijk kwalitatief.

Voor de kwalitatieve analyse is deels gebruik gemaakt van grounded theory. Vanuit de empirie is begonnen met open coderen. Deels komen codes voort uit het theoretisch kader en deels komen de topics voort uit het proces van open coderen. Vervolgens worden de codes samengevoegd die bij elkaar passen. Via deze weg zijn er twee verschillende codebomen ontstaan. Een boom met codes over de periode van het normen- en waardendebate (2003-2005) en een codeboom over de debatten uit de kredietcrisis (2009).

De debatten van de Tweede Kamer zijn uitgeprint gelezen. De gedeelten die gaan over normen en waarden zijn gemarkeerd. De debatten zijn opnieuw doorgenomen en de tekstgedeeltes die gaan over normen en waarden zijn in een excel bestand gevoegd en gecodeerd met onderzoekslabellen. Hierna zijn de gegevens over gezet naar een access programma. Via access zijn de gegevens om te zetten in categorieën en tabellen. Vervolgens kan in kaart gebracht worden welke thema's naar voren komen indien het over de normen en waarden van de kredietcrisis gaat. Tijdens deze analyse zijn fieldnotes bijgehouden over het onderzoeksproces. Hierin staat de bevindingen, overwegingen er ervaringen van de onderzoeker beschreven. Op deze manier is selectiviteit bij de analyse over normen en waarden geprobeerd te voorkomen. Het tweede deel van de analyse richt zich op vergelijkingen en overeenkomsten tussen de verschillende categorieën. De operationalisaties vanuit het theoretisch kader over het communitarisme en liberalisme zijn vervolgens toegepast op deze thema's. Via deze weg kan een uitspraak gedaan worden vanuit welke visies de centrale thema's over normen en waarden in de aanpak van de kredietcrisis behandeld zijn. Vanuit deze operationalisaties is gemeten of de argumenten over de

rol van de overheid in de Tweede Kamer over normen en waarden meer vanuit het communitarisme of het liberalisme zijn.

3.2.2 Interviews

Er zijn semi-gestructureerde interviews afgenomen. De topiclijst van de interviews komt voort uit het theoretisch kader en uit de documentanalyse. De topiclijst staat in bijlage 5. Dit is een samenvoeging van de verschillende interviews, aangezien ieder interview een verschillende nadruk op de belangrijkste topics had. Deze interviews moeten worden gezien als toetsende interviews waarin de resultaten van de documentanalyse zijn voorgelegd aan mensen uit de praktijksituatie. De interviews zijn letterlijk uitgeschreven. Daarnaast zijn er per interview fieldnotes bijgehouden over de ervaringen tijdens het interview. De antwoorden bij de topics van de interviews zijn mee genomen bij de topics van de documentanalyse. De antwoorden van deze twee kwalitatieve methode zijn in hoofdstuk vier per onderwerp bij elkaar gevoegd.

3.3 Operationalisaties

Dit onderzoek is deels deductief en deels inductief. Dit betekent dat het theoretisch kader een leidraad is voor het operationaliseren van normen en waarden uit de debatten van de Tweede Kamer. De theorie geeft weer wanneer een argument gaat over normen en waarden. Onderstaande tekst komt voort uit het theoretisch kader. Vanuit dit perspectief is onderzoek gedaan naar de termen en de inhoud van normen en waarden in de debatten tot en met 2009.

'Het gaat over de vraag hoe het gesteld is met het morele gehalte van gedragingen en waarderingen van zowel individuen als de samenleving in geheel. 'Het gaat met name om het samenleven in het gemeenschappelijke politieke bestel van de natiestaat en internationale verbanden. Daar hebben zich zo veel veranderingen voorgedaan (onder andere internationalisering, individualisering, interculturalisering en de informatietechnologie) dat een hernieuwde oriëntatie gewenst is omtrent de waarden die vastgehouden moet worden of die kunnen veranderen. Die morele oriëntaties worden vaak samengevat in visies op 'het goede leven' en de daarbij behorende consequenties over de inrichting van de samenleving' (WRR, 2003: 53).

In de tekstgedeeltes die geanalyseerd worden over normen en waarden, moet een verband worden gelegd met abstracte waarden over wat gewenst of waardevol is of concretere gedragsregels wat wenselijk is in de samenleving. Of te wel er moet een verband worden gelegd met een normatieve opvatting over 'het goede leven'. Dit betekent dat het tekstgedeelte duurzaamheid wordt mee genomen in het onderzoek wanneer er een relatie wordt gelegd met een normatieve opvatting over de inrichting van 'het goede leven'. In dit voorbeeld zou duurzaamheid bijvoorbeeld worden geanalyseerd wanneer het in verband wordt gebracht met de wijze waarop wij met elkaar omgaan en met onze leefomgeving.

Uit het WRR rapport normen, waarden en de last van het gedrag (2003) komen de belangrijkste operationalisaties voort over normen en waarden. Er is begonnen met het analyseren van twee belangrijke basis debatten uit iedere periode. Hierna is per tijdseenheid dus 2003-2005 en 2009 een codeboom gemaakt. De codeboom is gedurende het onderzoek telkens opnieuw aangepast en verwerkt. Uit het WRR rapport zijn de volgende termen gebruikt die de discussie over normen en waarden dekken.

- waarden en normen
- normen en waarden

- waarden- normenproblematiek
- problematiek van waarden en normen
- normoverschrijdend gedrag
- fatsoenlijke omgangsvormen
- stelsels van waarden en normen
- waardestelsels
- gedragsnormen
- publieke moraal
- verhouding tussen burgers
- publieke discussie over waarden en normen

Het WRR rapport gaf de volgende waarden aan die gaan om de omgangsvormen tussen burgers. Deze waarden zijn als eerste opgenomen in de codeboom. Onderstaande operationalisaties zijn komen hier uit voort.

- Respect
- tolerantie
- integriteit
- verantwoordelijkheidszin

Daarnaast zijn onderstaande topics uit het WRR rapport voorgekomen. Die gaan over normen en waarden in de Nederlandse samenleving.

- Gemeenschapszin
- Waardepluriformiteit
- Publieke moraal
- Fatsoensnormen
- Normoverschrijdend gedrag
- Individualiteit
- Plichten
- Verantwoordelijkheidsbesef
- Governance eisen
- Integriteit
- Transparantie
- Vertrouwen
- Waarden rechtstaat
- Sociale cohesie
- Solidariteit

Vervolgens zijn er enkele topics voortgekomen van de theorie van Bovens over normen en waarden en het publieke domein (Bovens, 1996: 157).

- Hebzucht
- Maatschappelijke waarden

Aangezien dit onderzoek niet volledig deductief is, waren de topics uit de theorie niet volledig dekkend. Vanuit de empirie zijn de volgende topics opgenomen.

- belangstelling normen en waarden
- normen en waarden abstract/concreet
- overdragen waarden en normen
- moreel leiderschap
- morele bezinning
- gebreken samenleving
- duurzaamheid
- uitputting
- morele agenda
- welvaart

Op grond van het theoretisch kader zijn de operationalisaties van het communitaristische en liberalistische perspectief vastgesteld.

Liberalisme	Communitarisme
Individualistisch maatschappijbeeld	Collectivistisch maatschappijbeeld
Neutrale staat ten opzichte goede leven	Staat mag sturing geven ten opzichte goede leven
Competitie	Solidariteit
Eigenbelang	Algemeen belang
Vrijheid	Gebondenheid
Rechten	Plichten
Universele beginselen	Plaatselijke tradities
Markt	Democratische gemeenschap
Materiele welvaart	Geestelijke rijkdom
Nutsmaximalisatie	Zelfverwezenlijking
Rechtvaardigheid via wetten	Rechtvaardigheid via participatie

3.4 Selectie onderzoekseenheden

Voor zowel de keuze van de documenten als de keuze van de respondenten is gebruik gemaakt van doelbewuste selectie.

3.4.1 selectie documentanalyse

Het selecteren van documenten heeft plaats gevonden via Parlando, de zoekmachine van de Tweede Kamer. De documenten zijn geselecteerd op de term kredietcrisis en financiële crisis. Vervolgens vindt selectie plaats via het sneeuwbaaleffect. Er is niet voorafgaand aan het onderzoek vastgesteld welke debatten van belang waren. Tijdens het onderzoek is gebleken welke debatten relevant waren om antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag.

Kabinet-Balkenende IV regeert tijdens de crisis periode (2008-2010). Regeringspartijen hierin zijn CDA, PvdA en CU. Dit onderzoek richt zich uitsluitend op deze drie partijen. Er wordt geanalyseerd wat deze drie partijen tijdens de debatten van de kredietcrisis zeggen, maar ook in de periode hiervoor. Dit zorgt voor een vertekening van het normen- en waardendebaat van de kabinetten Balkenende vanaf 2002 aangezien PvdA en CU toen niet in de coalitie zaten. Wat

deze partijen toen in de oppositie zeiden is echter wel door te trekken naar wat zij tijdens regeringsdeelname zeiden. Er is bewust gekozen om niet alle partijen mee te nemen in de analyse. Het normen- en waardendebat is vooral verbonden met Balkenende. Indien alle partijen zouden worden meegenomen in de analyse zou het te complex worden. In dat geval zou de nadruk liggen op wat de verschillende partijen vonden en niet of deze coalitie (CDA, PvdA en CU) het normen- en waardendebat verbindt aan de kredietcrisis. Daarnaast is er gekozen voor een onderzoek waarin de partijen CDA en CU vertegenwoordigd zijn. Deze partijen verbinden zich met een normerende overheid. De liberale partijen zoals de VVD en D66 houden zich verre van een moraliserende overheid. Door het CDA en de CU in dit onderzoek te bekijken is een soort garantie ingebouwd dat argumenten over een moraliserende overheid naar voren zullen komen. Voor het overzicht volgen hier de verschillende kabinetten Balkenende.

Balkenende I: Juli 2002-oktober 2002. CDA, LPF, VVD

Balkenende II: mei 2003- juli 2006. CDA, VVD en D66

Balkenende IV: februari 2007- februari 2010 CDA, PvdA en CU

Als eerste is het debat van 14 april 2005 geanalyseerd. Dit debat gaat specifiek over normen en waarden en de publieke moraal. Dit is de basis voor de begrippen over het normen- en waardendebat. Er waren twee belangrijke argumenten om te kiezen voor dit debat. Ten eerste gaat dit debat in op het WRR rapport normen, waarden en de last van het gedrag. Dit rapport is voor dit onderzoek een leidraad. Ten tweede is 2005 wat betreft tijdslijn relatief dicht bij 2009 ligt. Een groter tijdsverschil tussen de debatten zou de vergelijking complexer maken wegens de veranderende omstandigheden. Daarna is het debat van juni 2009 over de nieuwe sociaal-economische orde geanalyseerd. Dit omdat het een abstract debat is over de richting die de Nederlandse samenleving op moet gaan als gevolg van de kredietcrisis. Vervolgens zijn de drie coalitieakkoorden geanalyseerd (2003, 2007 en 2009). Aan de hand van deze informatie is begonnen met het maken van een codeboom.

De debatten die daarna geanalyseerd zijn, waren de debatten over de maatregelen van de kredietcrisis verspreid over 25 en 26 maart 2009. Dit debat gaat in op het aanvullende coalitieakkoord en de morele agenda hiervan. Uit de beginfase van het onderzoek bij de selectie van de debatten is voortgekomen dat er over normen en waarden wordt gepraat, indien de debatten een bepaald abstractieniveau hebben. Wanneer het om concrete uitvoeringsmaatregelen gaat, wordt er niet in termen van normen en waarden gepraat. In de debatten die specifiek over een wetsvoorstel gaan, komen de abstractere termen van normen en waarden vaak niet aanbod. Als laatste zijn de politieke beschouwingen geanalyseerd. Er waren twee argumenten hiervoor belangrijk. Ten eerste dat de politieke beschouwingen goed te vergelijken zijn. De politieke beschouwingen geven duidelijk weer in hoeverre de termen normen en waarden nog gebruikt worden en of dit debat nog speelt in de politiek. Ten tweede zijn dit debatten waar zowel abstractere discussies over de richting van de samenleving als concretere elementen naar voren komen. Voor de politieke beschouwingen is gekozen voor 2003. Dit is zoals je het kunt noemen de hoogtij dagen van het normen- en waardendebat.

Oktober 2003: rapport WRR Normen en waarden en de last van het gedrag

5 maart 2004: Kabinetsreactie WRR rapport

14 april 2005. debat publieke moraal (over WRR rapport).

Vervolgens is gekozen voor de politieke beschouwingen van september 2009. Deze vinden plaats na het aanvullende coalitieakkoord. De kredietcrisis is dan al bijna een jaar bezig (Op 15

september 2008 viel de Amerikaanse zakenbank Lehman Brothers om. Dit punt wordt gezien als het begin van de kredietcrisis. Ice Save ging in oktober 2008 failliet, en de nationalisatie van ABN AMRO/Fortis gebeurde ook in oktober 2008). Aangezien tussen 2003 en 2009 een groot gat valt, is gekozen om de politieke beschouwingen van 2007 te analyseren om te meten of er toen sprake was van het normen- en waardendebat. Dit is de periode vlak voor de kredietcrisis en de vraag is of het normen- en waardendebat toen nog speelde. Dit is belangrijk om te weten om überhaupt de effecten van de kredietcrisis te kunnen meten. De politieke beschouwingen uit 2007 worden niet mee genomen in het databestand. De inhoudelijke vergelijking gaat alleen tussen de hoogtijdagen van het normen- en waardendebat en tijdens de kredietcrisis. In bijlage 2 is een overzicht te vinden van de geanalyseerde Tweede Kamer debatten.

In totaal zijn er in het databestand 357 elementen van voor de kredietcrisis opgenomen en 365 elementen na de kredietcrisis. Dit is inclusief de coalitieakkoorden. Dit is een evenredige verdeling. Deze documenten kunnen als dekkend worden gezien, aangezien verzadiging optrad en er geen nieuwe topics op het einde meer bij kwamen. Onderstaand overzicht geeft de verdeling weer tussen de drie partijen. Dit is dus zonder de geanalyseerde coalitieakkoorden.

	Vóór de crisis	Na de crises	Totaal
CDA	185	148	333
PVDA	41	54	95
CU	39	63	102
Totaal	265	265	530

Opvallend is hierbij dat de PvdA veel minder voorkomt in beide tijdseenheden. Dit verschil komt vooral voort uit de politieke beschouwingen. Dit is deels ontstaan aangezien Balkenende als premier meer aan het woord was tijdens de politieke beschouwingen en zich daarbij over de algemene thema's van de samenleving uitsprak. Hierdoor zijn er relatief veel topics van Balkenende waardoor het CDA hoog uit komt.

3.4.2 selectie respondenten interviews

De respondenten voor de interviews zijn doelgericht geselecteerd. Vanuit de documentanalyse is naar voren komen welke Tweede Kamer leden een belangrijke rol spelen in de discussie over normen en waarden tijdens de kredietcrisis. Een eerste interview is afgenomen met Arie Slob, de fractievoorzitter van de CU. Uit de documentanalyse is naar voren gekomen dat hij een belangrijke speler is in de Tweede Kamer in de debatten over normen en waarden. Een tweede interview is gehouden met respondent 2, lid van de CU en beleidsmaker bij VROM. Hij heeft meegewerkt aan een van de twintig bezuinigingscommissies. Hij zat in de klankbordgroep voor de werkgroep wonen. Een derde interview is gehouden met Arjo Klamer. Hij is wetenschapper in de culturele economie en houdt zich bezig met normen en waarden in de samenleving. Dit interview plaatste het normen- en waardendebat meer in samenhang met de samenleving en de betekenis ervan voor de samenleving. Een aanleiding van dit onderzoek was een artikel van Arjo

Klamer waarin hij aangaf dat de politiek de normen en waardediscussie door de kredietcrisis op een lager pitje had gezet. Een vierde (kort) interview is gehouden met respondent 4 oud PvdA Kamerlid en voorzitter van de Banning werkgemeenschap, de oecumenische bezinningsorganisatie van de PvdA. Zij is geselecteerd wegens haar kennis over moraliteit binnen de PvdA.

3.5 Validiteit en betrouwbaarheid

De keuzes die in dit onderzoek gemaakt zijn met betrekking tot de onderzoeksmethoden en technieken zijn van invloed op de betrouwbaarheid en validiteit van het onderzoek. Kwalitatief onderzoek is interpreterend onderzoek. Dit betekent dat de onderzoeker een rol speelt in het onderzoek. Om de objectiviteit van het onderzoek te vergroten is de onderzoeker bewust van zijn vooroordelen. Aan de hand van de wetenschapsfilosofische insteek is nagedacht over de bias van de onderzoeker omtrent het onderwerp.

De betrouwbaarheid zegt iets over de afwezigheid van toevallige of onsystematische fouten. De validiteit zegt iets over de afwezigheid van systematische fouten. De betrouwbaarheid en de validiteit zijn te verdelen in intern en extern (Boeijs, 2005: 145).

De interne betrouwbaarheid zegt iets over mogelijke vertekening van de onderzoeksresultaten door de invloed van de individuele onderzoeker. Om deze betrouwbaarheid te vergroten wordt gebruik gemaakt van meerdere onderzoeksmethoden; documentanalyse en interviews. Dit staat bekend onder de term triangulatie. Hoewel dit onderzoek door één onderzoeker is uitgevoerd, is het coderingschema aan collega studenten voorgelegd om de betrouwbaarheid te verhogen. De externe betrouwbaarheid zegt iets over de herhaalbaarheid van het geheel. Indien iemand anders hetzelfde onderzoek zou doen zou hij dezelfde resultaten moeten verkrijgen. Om de externe betrouwbaarheid te vergroten worden de gebruikte onderzoeksmethoden en documentatie van de onderzoeksresultaten inzichtelijk gemaakt (Zwieten, Willems, 2004: 2). Via een logboek wordt bijgehouden welke stappen in het onderzoeksproces zijn genomen.

De Interne validiteit geeft antwoord op de vraag of datgene onderzocht is wat men beweert te hebben onderzocht. De operationalisaties uit het theoretisch kader zijn hiervoor een leidraad. Deze operationalisaties dekten de empirie echter niet volledig. Deels is gewerkt vanuit de grounded theory. De operationalisaties vanuit het communitarisme en liberalisme waren wel vollediger. Het gemeenschapsdenken over normen en waarden is via deze methoden gemeten. Externe validiteit gaat over de generaliseerbaarheid van de onderzoeksconclusie naar andere personen of tijdstippen dan die van het onderzoek. Voor de externe validiteit is de selectie van de debatten van belang. Er is een ruim aantal debatten geanalyseerd uit de periode van de kredietcrisis. Bovendien zijn de politieke beschouwingen in hun totaliteit geanalyseerd. Er kan dus een uitspraak gedaan worden over alle debatten tijdens de kredietcrisis. Echter moet hierbij gezegd worden dat de situatie van de kredietcrisis uniek is. Een theoretische generalisatie is daarom lastiger vast te leggen.

4. Resultaten

In dit hoofdstuk zullen de resultaten van het onderzoek worden gepresenteerd, om een antwoord te kunnen geven op de hoofdvraag van dit onderzoek: *Wat zijn de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden van de kabinetspartijen van Balkenende IV?* Aan de hand van de empirische deelvragen worden de onderzoeksresultaten weergegeven. Ten eerste wordt er ingegaan op de meest genoemde onderwerpen tijdens het normen- en waardendebaat. De tweede deelvraag gaat in op de meest genoemde onderwerpen tijdens de morele vraagstukken van de kredietcrisis. De derde deelvraag behandelt de rol van de overheid tijdens het normen- en waardendebaat. De vierde deelvraag behandelt de rol van de overheid wat betreft de normen en waardevraagstukken tijdens de kredietcrisis. Deze vragen leiden naar de vijfde deelvraag waar gekeken wordt naar de overeenkomsten en de verschillen tussen beide debatten. Er wordt onderzocht of er een verband is tussen de debatten over normen en waarden uit 2005 en de morele vragen van de kredietcrisis. Aan de hand hiervan kan er een antwoord gegeven worden op het effect van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden.

4.1 De belangrijkste onderwerpen over normen en waarden tijdens het normen- en waardendebaat.

Deze eerste paragraaf beantwoordt de vraag; 1: Wat zijn de belangrijkste onderwerpen over normen en waarden uit de normen- en waardendebatten? In bijlage twee staan in rangorde de onderwerpen die het meeste voor komen in de periode van het normen- en waardendebaat. De eerste tien onderwerpen zullen hier nader worden verklaard. In bijlage drie staan de onderwerpen gerangschikt naar partij. Na de belangrijkste tien onderwerpen te hebben behandeld zullen kort nog enkele overige onderwerpen worden aangestipt die belangrijk zijn voor het begrijpen van de inhoud van het normen- en waardendebaat.

1. Gemeenschapszin

Gemeenschapszin is het onderwerp dat tijdens de debatten over de normen en waarden het vaakste voor komt (54 keer). Voor een groot gedeelte gaat de discussie van het normen- en waardendebaat over wat de samenleving een gemeenschap bindt. Het gaat over de gedeelde waarden in tegelijkertijd een pluriforme samenleving. Welke waarden maken onze samenleving tot een gemeenschap? Topics zoals betrokkenheid, dag van maatschappelijke binding, eensgezindheid, gemeenschappelijkheid, onderlinge betrokkenheid, geen wij-gevoel en burgerschap zijn samengebracht onder de term gemeenschapszin.

“De betekenis van het debat ligt veel meer in de bewustwording dat een samenleving niet zonder een zekere mate van eensgezindheid over fundamentele waardenoriëntaties kan” (Rouvoet, april 2005: 4461).

Andere Routvoet: Naast het CDA is voor de CU gemeenschapszin een belangrijk onderwerp.

In de discussies over gemeenschapszin gaat het over de sociale samenhang in het publiek domein en een gedeeld waardebesef. Onderwerpen die worden besproken zijn de maatschappelijke verbanden tussen burgers en het toenemende gevoel van verminderde binding met de gemeenschap. Men vindt het met zichzelf goed gaan, maar met de gemeenschap slecht gaan. Het is vooral het CDA en relatief gezien ook de CU die de term gemeenschapszin vaak gebruiken. Men heeft het over vrijwilligerswerk en een dag van de maatschappelijke binding om meer gemeenschapszin te stimuleren.

2. *Verantwoordelijkheidsbesef*

Burgers moeten zelf verantwoordelijkheid nemen. Er wordt van burgers verwacht dat ze “Mee doen” op het werk, vrijwilligersactiviteiten, op school en in de buurt. In de debatten wordt gesteld dat de verantwoordelijkheid voor een goed functionerende samenleving berust op ons allemaal. Burgers, maatschappelijke organisaties en overheden moeten samen werken aan vertrouwen, respect, en aan ontwikkeling. Mensen moeten zich verantwoordelijk voelen voor de kwaliteit van de samenleving. Het niet nemen van verantwoordelijkheid uit zich in asociaal en hufterig gedrag. Het gaat bij dit onderwerp vooral om de verantwoordelijkheid die je als burger ten opzichte van anderen mensen hebt. Het gaat hierbij ook om de persoonlijke verantwoordelijkheid die maakt of je wel of niet een hoge bonus aanneemt.

“De vrijheid is geïndividualiseerd en de verantwoordelijkheid is gecollectiveerd. Wij moeten steeds oog hebben voor deze thematiek” (Balkenende, april 2005: 4497).

Er wordt gesproken over een verzorgingsstaat die overgaat in een participatiestaat waarbij mensen hun verantwoordelijkheid moeten nemen. Verantwoordelijkheidsbesef is een onderwerp wat opvallend vaak voorkomt. Bijna bij ieder onderwerp over normen en waarden gaat het ook om de verantwoordelijkheid van de burger.

“Bij het voeren van het waarden-en-normendebat past namelijk dat je met veel maatschappelijke verbanden spreekt over de vraag: hoe ga jij met je verantwoordelijkheid om? Op deze weg zullen wij doorgaan” (Balkenende, april 2005: 4502).

3. *Hebzucht*

Termen die onder het thema hebzucht vallen zijn; eigenbelang, salarisstijgingen, bonuscultuur, exorbitante hoge loonstijgingen, en de Balkenendenorm. In 2003 stond hierover in het coalitieakkoord:

“Het is onverantwoord en niet aanvaardbaar dat in moeilijke economische tijden veel bestuurders van ondernemingen en zelfstandige organen in de publieke sector, in schril contrast met die van werknemers gevraagde pas op de plaats, bovenmatige inkomensontwikkelingen kennen” (Coalitieakkoord, 2003: 4).

In 2005 houdt commissie Dijkstal zich bezig met de exorbitante hoge loonstijgingen in de publieke sector. Er wordt gesproken over de Balkenendenorm en over de verdiensten van kamerleden. Het gaat in deze discussies vooral om de beloningen in de publieke sector. Dit hangt samen met het normen- en waardendebat en de voorbeeldfunctie van de overheid die integer dient te zijn en het goede voorbeeld dient te geven.

“Daarbij passen geen exorbitant hoge loonstijgingen in het publieke of semi-publieke domein. Ook dat gaat om integer besturen. Dit geldt net zo goed voor het bedrijfsleven”(Verhagen, april 2005: 4481).

Verhagen, CDA

4. Normoverschrijdend gedrag

Een belangrijk onderdeel van het normen- en waardendebat zijn de gedragsnormen. Onder dit onderwerp vallen de onduldbare en onwettige gedragingen. Ze hangen samen met het vraagstuk van veiligheid. Het gaat om de overheid als rechtshandhaving op het gebied van criminaliteitsbestrijding. Het coalitieakkoord uit 2003 schrijft hierover;

“Een effectievere aanpak van criminaliteit is nodig. Dat vergt meer aandacht voor overdracht van waarden en normen, preventie, aanpak van asociaal gedrag en vandalisme, resocialisatie, slachtofferzorg, het tegengaan van verloedering van de publieke ruimte en handhaving van beleid en regels” (Coalitieakkoord, 2003: 6).

Uit het debat over het WRR rapport wordt gesteld dat de WRR vooral de nadruk legt op het normoverschrijdende gedrag. Dit is concreter dan de waardediscussie. Het gaat om normen die gelden als spelregels hoe burgers met elkaar moeten omgaan. Deze normen worden gezien als basale zekerheid. Deze normen zijn belangrijk voor een veilige en goed functionerende publieke

ruimte. Dit is nodig om het gevoel van onbehagen en een gevoel van afnemende normen en waarden tegen te gaan.

“Aanleiding tot het waarden- en normendebat enerzijds is gelegen in overlast en hinder die sommige normoverschrijdende gedragingen de samenleving bezorgen” (Balkenende, april 2005: 4515).

5. Solidariteit

Bij het onderwerp solidariteit, gaat het om de solidariteit die een waarden is in de Nederlandse samenleving en die samenhangt met fatsoenlijk met elkaar omgaan. Solidariteit hangt samen met de betrokkenheid van burgers. Betrokken met elkaar, met andere generaties en met zwakkeren in de samenleving. Naar voren komt dat solidariteit gekoppeld wordt aan de toekomstige generaties. De samenhang met het normen- en waardendebat en solidariteit is terug te vinden in de fatsoenlijke samenleving. Vooral de PvdA ziet solidariteit als een zaak van fatsoen. Een discussie over enkele topsalarissen is niet voldoende terwijl voor veel armere mensen de lasten omhoog gaan. Solidariteit gaat erom dat niet iedereen het voor zichzelf moet uitzoeken, maar om een fatsoenlijk stelsel van sociale zekerheid.

“Ten derde solidariteit. Nederland als een land van samenhang, niet een land van ieder alleen voor zichzelf en een land van goede voorzieningen, maar ook een land waarin dit alleen in stand gehouden kan worden wanneer ieder naar eigen talent, mogelijkheid en draagkracht een bijdrage levert aan die samenleving” (Balkenende, april 2005: 4490).

6. Waarden pluriformiteit

Bij gemeenschapszin ging het over de gedeelde waarden en normen en de gemeenschappelijkheden. Bij waarden pluriformiteit gaat het om de diversiteit aan waarden. De discussie over integratie heeft het debat over gedeelde waarden beïnvloed. Onderwijs wordt gezien als een belangrijke plek voor het overdragen van de Nederlandse normen en waarden. Deze Nederlandse normen en waarden worden als een voorwaarde gezien voor goede integratie. Er moet ruimte bestaan voor religieuze, ethische en culture verschillen. Waarbij op basis van fundamentele normen en waarden iedereen respect heeft voor elkaar in een samenleving die door tolerantie gekenmerkt wordt. Er wordt gesproken over een basis van gedeelde waarden en normen om met verschillen om te kunnen gaan.

“Waar wij nieuwkomers oproepen, zich aan te passen aan de Nederlandse samenleving, is het van belang dat er dan wel een helder beeld is van wat het kenmerk is van die samenleving. De drieslag van respect, vrijheid en solidariteit is daarbij een samenstel van waarden wat iedereen kan, mag en moet aanspreken” (Balkenende, 2005: 4494).

7. Gebreken samenleving

Het normen- en waardendebat speelt zich af in een periode van onzekerheid. Door internationalisering, integratie, onveiligheid en terrorisme verandert de samenleving. Het gaat hierbij om de gebreken van de samenleving. Termen die hierbij horen zijn een onpersoonlijke samenleving, onbehagen, van elkaar vervreemd en verwarrende tijden. Nederlanders zijn bang voor een verlies van veiligheid en zekerheid. Dit vormt een aanleiding om te spreken over wat de gemeenschappelijke waarden van een samenleving zijn in tijden dat waardepatronen veranderen.

“De burgers zijn zich meer dan ooit bewust van de gebreken die onze samenleving vertoont en van de noodzaak de kwaliteit van onze democratie, de publieke dienstverlening, de veiligheid, het onderwijs en de zorg te verbeteren” (Coalitierapport, 2003: 1).

8. Fatsoenlijke omgangsvormen

Het onderwerp fatsoenlijke omgangsvormen bevat de sociaal wenselijke, niet-wettelijke voorgeschreven normen. Het gaat hierbij over onprettig gedrag en over fatsoen. Het gaat over goede gedragsregels zoals elkaar gedag zeggen en opstaan voor oudere mensen in de bus. Deze fatsoenlijke omgangsvormen zijn een belangrijk onderdeel van het normen- en waardendebat. Voor een groot deel lijkt de ergernis van burgers met deze sociale onderlinge omgangsvormen te maken te hebben.

“In de eerste cirkel, in de buurt en in de straat, gaat het om meedoen. Dit betekent: je aan regels houden. Je zet je vuilnis buiten op de dagen en de uren die zijn afgesproken. Je houdt rekening met anderen, dus de stereo een tandje lager als je weet dat de burens ook in de tuin zitten. Oog hebben voor elkaar, dus maak eens een praatje met die oude dame in de straat” (Balkenende, april 2005: 4489)

De PvdA heeft kritiek op Balkenende die het normen- en waardendebat te veel beperkt tot fatsoensregels. Volgens de PvdA zou het debat verder moeten gaan en zich moeten richten op de grotere morele waardevraagstukken. De PvdA uit kritiek dat het normen- en waardendebat alleen een appèl tot fatsoenlijk gedrag is en dat het resultaat hiervan alleen adviesaanvragen en commissies zijn. Bos geeft aan dat het kabinet de discussie versmalt en ‘verkleutert’ tot alleen de kleinigheden. Volgens de PvdA zou het behalve de onderlinge omgangsvormen tussen mensen ook moeten gaan om de grote morele vraagstukken zoals milieu, duurzaamheid, armoede, solidariteit en de situatie van bejaarden in verpleeghuizen

“Mijn verwijt aan het kabinet blijft die kritiek houd ik staande dat zolang er zo'n schrijnend verschil is tussen de grote woorden die gebruikt worden in dit debat en de kleine daden waarmee men aan die woorden gevolgd geeft, en zolang er zo'n enorme willekeur is in de manier waarop de verschillende thema's worden uitgewerkt wel in de richting van het klein fatsoen en niet in richting van het groot fatsoen zal de manier waarop het kabinet met dit thema omgaat nooit op een overtuigende wijze landen bij de burger!(Bos, april 2005: 4511)”

9. normen en waarden abstract/concreet

Kernmerkend voor het normen- en waardendebat is de zoektocht naar wat normen en waarden zijn en welke rol de politiek hierbij heeft.

“Dat betekent niet dat het allemaal totaal zinloos is geweest, maar het debat lijkt wel over bijna alles te gaan. Daarmee heeft het een geweldig risico gelopen dat het bijna over niets is gegaan” (Bos, april 2005: 4511).

De vertaling van waarden in de maatschappij is zeer divers. Het gaat om terreinen als integratie, veiligheid, openbare orde, onderwijs, opvoeding en de media. De kritiek is dat er veel over gepraat wordt, maar dat de implementatie naar concreet beleid lastig blijft. Daarnaast heeft het onderwerp abstract/concreet betrekking op de relevantie van de discussie over waarden en normen. De meeste kritiek op de abstractie van het normen- en waardendebat komt vanuit de liberale partijen.

“Het viel mij op dat in de stukken herhaaldelijk wordt gesproken over normen en waarden. Premier Balkenende praat daar voortdurend over, maar met alle respect: het blijft voor mij een vage bedoening” (Dittrich, september 2003: 55).

10. Morele bezinning

Hoewel de letterlijke benaming morele bezinning afkomstig is uit de periode van de kredietcrisis is de inhoud van deze term aanwezig tijdens het normen- en waardendebat. Het gaat om de onderliggende waarden van beleid, grote morele vragen, de balans zoeken, keuzes maken en een spiegel voorhouden. De bezinning richt zich op de basiswaarden van onze samenleving. Het gaat om de vragen als wat voor type samenleving wenselijk is en hoe men met elkaar wil samenleven. De bezinning richt zich op het onbehagen in de samenleving. Het zoeken naar bindende waarden.

“maar naast of liever: voorafgaand aan dit soort discussies heeft een bezinning op de basiswaarden van onze samenleving naar onze overtuiging een geheel eigen betekenis” (Rouvoet, april 2005: 4458).

“de samenleving weet niet meer wie zij is en zoekt naar een nieuwe identiteit” (Verhagen, april 2005: 4475).

Overige onderwerpen normen- en waardendebat

Naast deze tien onderwerpen die het meeste voorkomen uit de documentanalyse zullen hier kort enkele overige onderwerpen besproken worden die belangrijk zijn om de inhoud van het normen- en waardendebat te kunnen begrijpen.

○ respect

Het onderwerp respect is een belangrijk onderdeel van het normen- en waardendebat. Het gebrek aan respect is een aanleiding voor het normen- en waardendebat. Nederland is een land waarin mensen de vrijheid hebben om zichzelf te zijn. Respect is een voorwaarde voor een vreedzame samenleving, waarin respect is voor diversiteit.

“Respect en fatsoen zijn niet zelden ver te zoeken” (coalitieakkoord, 2003: 2)

- *Individualiteit*

Het debat over normen- en waarden wordt vaak gekoppeld aan de doorgesloten vrijgevochtenheid, mondigheid en geïndividualiseerde burgers. Dit hangt samen met het reeds besproken gebrek aan gemeenschapszin. Er wordt gesproken over de consequenties van zoveel vrijblijvendheid, individualisering en "maximalisatie eigen pleasure". Het probleem wat wordt benoemd is de moeizame verhouding tussen individuele en gemeenschappelijkheden.

"Dit brengt mij bij een vraag die onlosmakelijk is verbonden met het waardendebat, namelijk de vraag naar de bandbreedte van de individuele vrijheid om naar eigen overtuigingen te leven en zich te gedragen" (Rouvoet, april 2005: 4460).

- *Governance eisen*

Dit topic gaat het over het totaal aan governance eisen. Tijdens de politieke beschouwingen van 2003 koppelt Balkenende deze eisen aan het verval van de institutionele moraal. Een belangrijk instrument wat wordt ingezet is versterkt publiek toezicht.

"Als die institutionele moraal ontbreekt, gaat het van kwaad tot erger. Wij zien op dit moment al de uitwassen daarvan. Er zijn genoeg schandalen in Amerika geweest, wij zien scheefgroei in salarisverhoudingen en zo zijn er nog tal van voorbeelden te noemen" (Balkenende, september 2003:108).

- *Integriteit*

Uit de documentanalyse komt naar voren dat integriteit vooral betrekking heeft op de overheidsdienst zelf. Uit de debatten in 2003-2005 wordt het thema gekoppeld aan het normen- en waardendebat. De overheid heeft een voorbeeld rol in de normen- en waardendismissie. Dit is een belangrijk onderdeel voor het vertrouwen van burgers in de overheid.

"Maar essentieel in het debat over waarden en normen is natuurlijk ook dat je let op wat individuen en organisaties doen met integriteit, met morele verantwoordelijkheid, met het geven van het goede voorbeeld" (Balkenende 2005: 4501).

- *vertrouwen*

Het onderwerp vertrouwen en vooral het wantrouwen van burgers zowel naar elkaar als in de overheid hangt samen met het onderwerp gebreken samenleving. Het gevoel van onbehagen uit zich in dit wantrouwen. Wel blijven mensen voor hun problemen er vanuit gaan dat de overheid de zaken oplost.

"Het overgrote deel van de bevolking is ontevreden over het beleid rond thema's als veiligheid op straat, criminaliteit, wachtlijsten en lerarentekort. Het gevolg is: de mensen verliezen het vertrouwen in politiek en overheid" (Rouvoet, september 2003: 61).

Concluderende gedachten

De onderwerpen tijdens het normen- en waardendebat richten zich voornamelijk op de vraag over de verandering van waarden en normen in een veranderende samenleving. De verschuivingen in de samenleving vinden plaats door individualisering, commercialisering, globalisering en integratie. Het normen- en waardendebat kan gezien worden als een zoektocht naar de waarden die er minimaal moeten zijn voor een bindende gemeenschap en die ruimte biedt voor een diversiteit aan waarden en omgangsvormen.

4.2 belangrijkste onderwerpen normen en waarden tijdens de debatten over de aanpak van de kredietcrisis.

In deze paragraaf komen de belangrijkste onderwerpen over normen en waarden uit de debatten over de aanpak van de kredietcrisis naar voren. De vraag waar antwoord op wordt gegeven luidt; Wat zijn de belangrijkste onderwerpen over normen en waarden uit de debatten over de aanpak van de kredietcrisis? De opbouw is hetzelfde als het vorige hoofdstuk. Als eerste zullen de tien belangrijkste onderwerpen behandeld worden en daarna volgen nog enkele aanvullingen.

1. Hebzucht

Het thema hebzucht wordt in tegenstelling tot de ander normen- en waarden thema's het meeste benadrukt door de PvdA (zie bijlage 3). Tijdens de debatten over de kredietcrisis gaat het veelvuldig om graaigedrag, een perverse bonuscultuur, financiële vraatzucht en een ontembaar verlangen naar materiele groei. Het financiële stelsel wordt omschreven als een wankel en chaotisch casino. Er wordt gesproken over prikkels die slecht, onverantwoord en graaigedrag uitlokken. Dit heeft geleid tot een bonuscultuur van als maar meer en meer.

“Wij zullen de financiële sector hervormen, zodat er een omslag komt, van een perverse bonuscultuur naar een verantwoord beloningsbeleid, van riskante korte termijn investeringen naar verantwoorde risico's op de langere termijn en van eenzijdige macht van aandeelhouders naar stevig medezeggenschap voor werknemers van publieke instellingen die niet langer top-down, maar bottom-up worden bestuurd” (Hamer, 26 maart 2009: 5429).

Het thema hebzucht kwam ook naar voren bij de onderwerpen uit het normen- en waardendebat. Ook in de debatten over de aanpak van de kredietcrisis wordt het thema hebzucht in verband gebracht met morele vragen. Het gaat te veel om het eigenbelang in plaats van het collectieve belang. Uit de debatten komt naar voren dat bankiers, ondernemers en werkgevers ervan doordrongen moeten worden dat zij een groter belang moeten dienen dan hun eigen inkomen.

“Dit is niet alleen een economische crisis. Het is een morele crisis, zegt Herman Wijffels, grondlegger van dit kabinet. Het is een waardecrisis. Bankiers hebben in hun tomeloze hebzucht naar bonussen onverantwoorde risico's genomen. Een feest van egotripperij dat miljoenen mensen elders op de wereld aan de bedelstaf heeft geholpen. Die bankiers staan symbool voor een economie met een extreem korte horizon, gericht op eigen winstbejag” (Halsema, september 2009: 83).

2. Morele bezinning

In de periode van de kredietcrisis vallen veel onderdelen onder het onderwerp morele bezinning. Uit het aanvullend beleidsakkoord komt het volgende citaat.

“Nadrukkelijk zijn de morele vragen als gevolg van de recessie eveneens onder ogen gezien. Het gaat om het herstellen van doorgeschoten onevenwichtigheden, met name in de financiële sector en in het beloningsbeleid, en om het moreel versterken van de samenleving. Ook in dat opzicht is nieuw perspectief nodig en mogelijk” (Aanvullend beleidsakkoord, 2009: 1).

In de Tweede Kamer wordt veelvuldig de oproep gedaan dat de onderliggende waarden van het beleid kritisch moeten worden bekeken. De crisis wordt gezien als een teken om te veranderen

en om sterker uit de crisis te komen. Slob doet een motie om een brede maatschappelijke beweging op gang te zetten om te praten over de oorzaken van de crisis.

“Is het kabinet bereid om een bredere maatschappelijke bezinning op dit soort vraagstukken te stimuleren?” (Slob, juni 2009: 7344)

Tijdens de crisis moeten keuzes worden gemaakt die te maken hebben met basale waarden als solidariteit en gerechtigheid. De heer Verhagen geeft aan dat de regering de moed heeft gehad om een spiegel uit de kast te halen. Het gaat om een morele herbronning over onderwerpen als doorgeslagen salarissen, bonuscultuur en winstbejag. Er moet sprake zijn van een cultuurverandering, een mentaliteitsverandering en reflectie op het huidige economische systeem. De uitwerkingen van het thema morele bezinning zijn terug te zien in de morele agenda. Echter blijft het thema morele bezinning erg aan de oppervlakte hangen. De motie van de heer Slob is aangenomen, maar er is verder niks mee gebeurd. De brede maatschappelijke discussie is er niet gekomen.

Uit de geanalyseerde debatten komt naar voren dat alle drie de partijen achter de morele onderwerpen staan. De morele bezinning en de morele agenda zijn thema's waar alle drie de partijen waarde aan hechten. De heer Slob spreekt van bondgenoten in het aanpakken van deze zaken die onder de morele agenda vallen. Het zijn niet alleen de christelijke partijen die hierop inzetten. Bij het CDA zijn de begrippen moraliteit meer terug te zien vanuit een christelijk vocabulaire met termen als rentmeesterschap en gemeenschapszin. De PvdA koppelt moraliteit aan termen als solidariteit, armoede en zingeving. Dit onderscheid in vocabulaire is echter in de debatten rondom de moraliteit van de kredietcrisis minimaal.

“Bij de PvdA zit de morele dimensie vooral in de begrippen solidariteit, armoede, arbeid en zingeving. Bij de PvdA komt de moraliteitsdimensie zeker voor, maar vanuit een ander vocabulaire. Als wij het begrip naastenliefde gebruiken wordt onze achterban nerveus”. (respondent 4, 2010).

3. Duurzaamheid

Uit de debatten over de aanpak van de kredietcrisis is duurzaamheid een van de belangrijkste thema's. Wanneer het in dit onderzoek over duurzaamheid gaat, is duurzaamheid geanalyseerd in samenhang met het fatsoenlijk met elkaar omgaan en met het milieu, de kwaliteit van leven op een manier die toekomstbestendig is en het lange termijn denken. Duurzaamheid heeft met moraliteit te maken, met keuzes maken. Duurzaamheid moet gezocht worden in samenhang tussen alle beleidsterreinen. De term duurzaamheid lijkt voor alles gebruikt te worden, duurzaam met elkaar omgaan, het economische systeem moet verantwoordelijker en duurzamer en de toekomstgerichtheid van aandeelhouders moet gestimuleerd worden. Het kabinet geeft zelf aan dat ze de kansen nemen om aan duurzaamheid te bouwen. Ze stimuleren energiebesparingen en duurzaam ondernemen en bieden een tegengewicht aan de korte termijn prikkels van aandeelhouders en bestuurders. Er wordt gesproken om duurzaamheid ook mee te nemen bij de meting van de welvaart. Het rijk gaat zelf in 2010 honderd procent duurzaam inkopen.

“Daarom is het tijd om koers te zetten naar een meer duurzame economie. Daarom moeten we fors investeren in schone energie. Daarom isoleren we woningen en scholen en bouwen we tuinbouwkassen die geen energie kosten, maar juist energie opleveren. Daarom werken we nu aan meer banen en straks aan een duurzaam Nederland” (Hamer, 26 maart 2009: 5428).

Het CDA en de CU koppelen duurzaamheid ook aan het begrip rentmeesterschap (de aarde is in bruikleen van God. Daarom moet men de aarde goed achterlaten voor volgende generaties). Tijdens de debatten over de aanpak van de kredietcrisis lijkt er een breder begrip van duurzaamheid te ontstaan wat in verband wordt gebracht met een duurzamere manier van leven die gekoppeld is aan het bewustzijn van normen en waarden. Een verklaring hiervoor is de samenhang die wordt genoemd tussen de klimaatcrisis, de voedselcrisis en de kredietcrisis. Vanuit deze samenhang moet gewerkt worden aan een sterker Nederland. Daarnaast worden de oorzaken van uitputting van grondstoffen gekoppeld aan de keuzevrijheid van mensen (zie bijlage 1 voor topic uitputting). Deze vergaande vormen van vrijheid zijn terug te zien in de inhoud van het normen- en waardendebat. Op het terrein van milieu lijkt er sprake te zijn van echt fundamentele veranderingen. Hierover zijn alle partijen het eens dat het vraagstuk van duurzaamheid nu doorgevoerd moet worden.

“Komen wij er echter juist in deze tijd niet achter dat die ongebreidelde keuzevrijheid wel degelijk tot een aantal ontsporingen heeft geleid? Ik doel op de onderuitputting van grondstoffen en op de milieuproblemen. Maar ook op de behoorlijk scheve verhoudingen tussen Noord en Zuid” (Slob, juni 2009: 7320).

4. Morele agenda

De morele agenda is een onderdeel van het aanvullend beleidsakkoord. Hierin wordt een verband gelegd tussen de kredietcrisis en het versterken van normen en waarden. In deze agenda staan maatregelen die moeten leiden tot een nieuw evenwicht in de financiële sector in ondernemingen en in maatschappelijke organisaties.

“Deze crisis gaat over meer dan alleen geld. Stevige antwoorden op de opgaven die de recessie stelt, moeten ook perspectief bieden op versterking van de waarden en normen in de samenleving. De oorzaken van de recessie aanpakken betekent immers ook de samenleving moreel versterken. Het gaat in de eerste plaats om het herstellen van doorgesloten onevenwichtigheden die met name in de financiële sector zijn ontstaan” (Aanvullend beleidsakkoord 2009: 5).

Binnen de Tweede Kamer is een discussie gaande of deze agenda alleen bedoeld is voor de falende bankiers binnen de financiële sector of dat de hele samenleving onderwerp is van morele herbronning.

“Het kabinet markeert in zijn crisisbrief een morele crisis. Ik had kunnen zweren dat dat uit CDA-kringen was gekomen, maar nu blijkt dat de heer Dijsselbloem weer eens van zich heeft laten horen. Wat bedoelt het kabinet daarmee? Wordt nu de hele samenleving voorwerp van morele herbewapening, terwijl de falende bankiers de economie in de afgrond hebben gestart, toezichthouders hebben geslapen en neoliberale politici hun verantwoordelijkheid hebben verkwanseld?” (Halsema, 26 maart 2009: 5436).

5. verantwoordelijkheidsbesef

Tijdens de kredietcrisis wordt verantwoordelijkheidsbesef in verband gebracht met het verantwoordelijk omgaan met kapitaal. Voor een goed functionerende markt zijn verantwoordelijke mensen nodig anders wordt het ‘een casino’. Mensen moeten verantwoordelijkheid nemen voor hun persoonlijk handelen als voor hun bijdrage aan de samenleving. Het gebrek van verantwoordelijkheidsbesef bij bankiers wordt als een oorzaak van

de crisis beschouwd. De verantwoordelijkheid van bedrijven richt zich op thema's als duurzaamheid en het omgaan met de maatschappelijke omgeving.

“Dat mensen zich altijd verantwoordelijk gedragen, is een hersenspinsel gebleken. Sterker nog: risico's nemen met het geld van anderen is de norm geworden, met als resultaat dat de topmannen hebben gegokt en de gewone man en vrouw hebben verloren” (Hamer, juni 2009: 7331).

6. Maatschappelijke waarden

Onder maatschappelijke waarden vallen thema's als maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO), de mens centraal stellen en de kwaliteit van het leven. Naast de waarden van de markt moet er zorg zijn voor maatschappelijke waarden “welzijn voor iedere burger”. Er wordt gesproken dat de mens centraal moet komen te staan, de patiënt, de verzorger en de onderwijzer. MVO komt het meeste naar voren wanneer het gaat om de verantwoordelijkheid van bedrijven. Commissie Burgermans is ingesteld voor een stevigere rol voor MVO in Nederlandse ondernemingen.

“In deze tijd gaat het niet alleen om staat en markt. Het gaat om maatschappelijk verantwoord ondernemen: je houdt je aan de regels, maar tegelijkertijd hebben ondernemers en bankiers een morele verantwoordelijkheid” (Balkenende, juni 2009: 7364).

7. Moreel leiderschap

Er is veel kritiek op het morele leiderschap van Balkenende. Balkenende benoemt het thema, maar doet er vervolgens weinig mee. Uit de analyse is dit een voortdurende terugkerende kritiek. Het blijkt lastig de thema's rondom normen en waarden concreet te maken en tot uitvoering te brengen.

“U agendeert thema's zonder deze uit te voeren. Ik noem de Kennisagenda. U bent toch voorzitter van het Innovatieplatform? Een ander voorbeeld is het klimaat. Dat was toch uw missie, na Al Gore? Ik noem zelfs de normen en waarden. Het noemen is leuk, maar wat doen we eraan?” (Pechthold, september 2009: 87)

“Een opsomming als “wij willen de moraal versterken en de schouders er onder zetten” is volstrekt leeg als er geen groot maatschappelijk project op zit. Dat hebt u niet. Zeven jaar geleden misschien wel, maar nu niet” (Halsema, september 2009: 114)

8. Gemeenschapszin

In de debatten van de kredietcrisis is gemeenschapszin opnieuw een terugkerend begrip. Het gaat erom dat mensen participeren in de Nederlandse maatschappij, samenleven en zich betrokken voelen. Er wordt gesproken over herstel van werk en bedrijvigheid maar binnen een context van sociale samenhang. Juist door de crisis en de onzekerheid waarin mensen terecht komen, wordt het belang van gemeenschapszin benadrukt.

“Sommige mensen hebben het gevoel dat zij ontworteld te zijn. Dat gevoel kan alleen verdwijnen als wij een samenleving krijgen waarin binden en verbinden sleutelbegrippen zijn. Een moreel appel op ons allen kan behulpzaam zijn en elkaar aanspreken op gedrag hoort daarbij, net zoals dat in de meeste gezinnen gebeurt “ (van Geel, september 2009: 33).

“Inmiddels zitten wij met ruim 16 miljoen mensen op ons hele kleine stukje aarde. Het is er niet altijd even gezellig meer. Wij zijn het 15 miljoenmensengevoel kwijtgeraakt en wij krijgen dat niet zomaar terug. Dat hoeft niet heel erg te zijn, maar het wordt wel tijd voor het 16 miljoenmensengevoel. Dát moet de basis zijn van het Nederland waarin iedereen zich thuis voelt en waarin iedereen meedoet” (Hamer, september 2009: 55).

9. Gebreken samenleving

Tijdens de kredietcrisis staat deze onzekerheid over de toekomst opnieuw centraal. Gezinnen zijn onzeker over hun baan en hun pensioen. Er is onrust over straten die niet meer veilig zijn. Er is twijfel over de vraag of de publieke voorzieningen nog wel goed genoeg zijn en over de vraag of onze kinderen het later net zo goed krijgen als wijzelf. Er wordt een beeld geschetst van een samenleving die balanceert tussen hoop en vrees.

“De crisis zal voelbaar zijn voor mensen. Velen zullen geraakt worden, gezinnen, jongeren, mensen die hun baan verliezen, ondernemers die in de problemen komen, gepensioneerden. De onzekerheid raakt iedereen. Daarom stelt het kabinet behoud en herstel van zekerheid en perspectief voorop” (Aanvullend coalitierapport, 2009: 2).

Daarnaast ontstaat er ook door de kredietcrisis een maatschappelijke onvrede die zich vooral richt op de beloningscultuur en de zelfverrijking in de top van het bedrijfsleven.

10. solidariteit

Solidariteit komt vooral voor in de discussies wie de lasten moeten gaan dragen van de kredietcrisis. Er wordt ophef gemaakt over topsalarissen van enkele bankdirecteuren terwijl gewone burgers zwaardere lasten krijgen door de crisis. Het gaat over de solidariteit tussen de collectie sector met de marktsector. Ten derde gaat het over solidariteit gekoppeld aan duurzaamheid en het lange termijnbesef. Als laatste gaat het om solidariteit in relatie tot de sociale samenhang. Het zorgen voor de medeburgers als belangrijke maatschappelijke waarden.

“Zware tijden kunnen ook leiden tot meer solidariteit en versteviging van het sociaal cement” (Balkenende, september 2009: 162).

Overige onderwerpen morele vragen kredietcrisis

Naast deze tien onderwerpen die het meeste voor komen uit de documentanalyse zullen hier kort enkele overige onderwerpen besproken worden die belangrijk zijn om de discussies over normen en waarden tijdens de kredietcrisis te kunnen begrijpen.

○ Publieke moraal

De zorgen om het publieke belang komen verschillende keren terug in de debatten tijdens de kredietcrisis. De publieke moraal erodeert. Een oorzaak hiervan wordt genoemd in verkeerde prikkels. Wanneer de motivatie van beroepen in de publieke sector is gebaseerd op prestatiebeloningen in plaats van intrinsiek motivatie voor het publieke belang is dit schadelijk voor de publieke moraal.

“ Zij leert ons dat in de financiële sector de regulering te beperkt was om publieke belangen te dienen, waardoor we inderdaad bankiers hebben toegestaan zich te veel te richten op persoonlijke en kortetermijnbelangen (van der Hoeven, juni 2009: 7365).

“Wij hebben er in veel debatten over gesproken: de zorgen gaan zowel om de ruimte die nodig is om een bloeiende publieke moraal mogelijk te maken als om de normen die gesteld moeten worden om excessen te voorkomen. Dan gaat het om transparantie, verstandig toezichtarrangementen en dergelijke” (Balkenende, juni 2009: 7353).

○ Governance eisen

In het aanvullend beleidsakkoord is het een belangrijk onderdeel waar verbeterpunten zitten. Onderdelen van governance eisen zijn, goed toezicht en de positie van de werknemer versterken ten opzichte van de aandeelhouder.

“het versterken van (Europees) toezicht op verkeerde prikkels, de versnelde introductie van de maatschappelijke onderneming, wettelijk verankerde governance eisen aan bestuurders en toezichthouders, herijking het belang van aandeelhouders versus overige stakeholders, verder werken aan maatschappelijk verantwoord ondernemen, en recht doen aan de positie van werknemers” (aanvullend beleidsakkoord, 2009: 15).

○ Individualiteit

In de kredietcrisis wordt individualiteit vooral gekoppeld aan het eigenbelang. Als oorzaken van de kredietcrisis wordt het streven naar eigen gewin genoemd en de ongebreidelde keuzevrijheid van het individu.

“Het gaat om een economie waarin de individuele verantwoordelijkheid van werkgevers en ondernemers, van werknemers en professionals, van bestuurders en burgers centraal staat; verantwoordelijke mensen die niet alleen aan vandaag denken, maar ook aan morgen, niet aan zichzelf, maar ook aan anderen” (Balkenende, juni 2009: 7349).

○ Vertrouwen

De kredietcrisis raakt aan het vertrouwen van burgers in het economische systeem, in bestuurders en toezichthouders. De onzekerheid die mensen ervaren als gevolg van de kredietcrisis raakt hun vertrouwen in de toekomst.

“ Wij werken in het volle besef dat wij ons op een keerpunt, een kantelpunt, in de geschiedenis bevinden. Hoe gaan wij het vertrouwen van burgers herstellen? (Halsema, september 2009: 85).

Het vertrouwen in de bancaire sector heeft geleid tot het rapport van Commissie-Maas naar herstel van vertrouwen. Er wordt gesproken over een vertrouwensbreuk in het financiële systeem. Vertrouwen wordt vooral genoemd in negatieve termen als het gaat om wantrouwen zowel in 2003 als in 2009. Er wordt in algemene termen benoemd dat er gewerkt moet worden aan herstel van vertrouwen; verbindingen aan concreet beleid ontbreken echter vaak.

Concluderende gedachten

Tijdens de kredietcrisis worden normen en waarden gekoppeld aan het eigenbelang van mensen. Dit heeft geleid tot onverantwoord gedrag. Men verschilt van mening of dit alleen gaande is bij bankiers en andere financiële instellingen of dat de hele samenleving onderdeel is van een moreel appel op verantwoordelijk gedrag. Er is een morele agenda opgesteld die ingaat op de morele versterking van de samenleving. Er is een motie ingediend tot morele bezinning. Deze komt niet van de grond. Hoewel er veel termen vallen die te maken hebben met morele bezinning komt hier weinig concreets uit voort.

4.3. De rol van de overheid op het aansturen van normen en waarden tijdens het normen- en waardendebat.

In deze paragraaf wordt de vraag beantwoord: Welke rol ziet de overheid voor zichzelf op het aansturen van normen en waarden in het normen- en waardendebat? Aan de hand van de onderwerpen die naar voren zijn gekomen in paragraaf 4. 1 wordt gekeken welke rol de overheid voor zichzelf ziet wat betreft het aansturen van normen en waarden. Het liberalisme en het communitarisme zijn twee stromingen die ingaan op de rol van de overheid als het gaat om het aansturen van normen en waarden. In het theoretisch kader zijn het liberalisme en het communitarisme verhelderd en opgedeeld in elf onderdelen. Deze elf onderdelen vormen in dit hoofdstuk de leidraad of een uitspraak uit de Tweede Kamer vanuit het liberalisme of communitarisme is. De onderwerpen uit de voorafgaande paragrafen worden nu ingedeeld onder de topics van het communitarisme of liberalisme.

Communitarisme

Collectivistisch maatschappijbeeld

De gebreken in de samenleving zoals een onpersoonlijke samenleving zijn een kritiek op het individualistische maatschappijbeeld. Vanuit het CDA en de CU wordt een normerende rol voor de overheid geschetst die pleit voor een collectivistisch maatschappijbeeld.

“wil de christen-democratie juist weer die gemeenschapszin en geborgenheid terug waaraan mensen in deze verwarrende tijden van globalisering, economische onrust en dreigend terrorisme, behoefte hebben (Verhagen, april 2005: 4475).

Gemeenschapszin is het onderwerp wat het duidelijkst direct afkomstig is van het communitarisme. De overheid zet zich in voor het stimuleren van de gemeenschap en de gedeelde waarden van deze gemeenschap. De rol die de overheid hierbij heeft is een stimulerende rol. Via instituties zoals de school, de jeugdzorg, de kerk en de wijkagent wordt geprobeerd betrokkenheid met de gemeenschap te stimuleren.

“Door gedeelde waarden, participatie, emancipatie en integratie zal sociale samenhang bevorderd kunnen worden” (coalitieakkoord 2007: 8).

“Ik denk dat dwang en het van bovenaf opleggen überhaupt niet lukken. Als je echter alleen de individuele vrijheid benadrukt of nastreeft, moet je tegelijkertijd onder ogen zien dat de consequentie daarvan kan zijn dat de gemeenschapszin en het sociale karakter van de mensen worden ontkend” (Verhagen, april 2005: 4467).

Solidariteit

Solidariteit is op zichzelf een operationalisatie van het communitarisme. Het is tegengesteld aan de competitie die kenmerkend is voor het liberale gedachtegoed. Solidariteit zit ingebouwd in het Nederlandse belastingstelsel en kan gezien worden als een beperking op de vrijheid en op de marktwerking. Ook op deze twee punten valt het onder het communitarisme. De PvdA is de partij die het sterkste sturing wil geven aan solidariteit.

“Verantwoordelijkheid en verantwoordelijkheid nemen horen niet alleen te gaan over hoe een ieder voor zichzelf moet zorgen. Het hoort juist in moeilijke tijden vooral ook te gaan over de vraag of wij bereid zijn voor elkaar verantwoordelijkheid te nemen. Wij zijn dat wel (Bos, september 2003: 12).

Sturing ten opzichte van wat 'het goede leven' is

Uit de debatten komen verschillende uitspraken terug waaruit blijkt dat de overheid sturing wil geven in het privé leven van mensen. Vooral de begrippen rondom sociale samenhang zijn hiervan een belangrijk onderdeel.

"Laten wij niet meer ieder voor zich met een kant-en-klaarmaaltijd voor de televisie zitten, maar meer als gezin met elkaar aan tafel" (Verhagen, april 2005: 4475).

Hoewel er vele normerende uitspraken worden gedaan over de overheid die sturing geeft ten opzichte van wat 'het goede leven' is, blijft het vaak bij uitspraken en worden deze niet omgezet naar concreet beleid. De kritiek van de SGP ondersteunt dit. Uit onderstaand citaat komt naar voren dat de SGP de overheid een sterk normerende rol toe schrijft.

"Een normerende overheid is nodig. Al sinds jaar en dag hamert de SGP-fractie op deze belangrijke kerntaak van de overheid. (...) Zodra het concreet wordt, treedt vaak een zekere behoedzaamheid op. Soms slaat deze zelfs om in een cultuur van afzijdigheid. Daar zouden we eens van af moeten. Om duidelijk te maken wat ik bedoel, geef ik een voorbeeld. (...) Party's waarop minderjarigen zich tegen betaling ontkleden, werden door de regering "onweldoeglijk" genoemd. Een billboard met reclame voor 06-sexlijnen langs de A4 was "ongewenst". Een tv-programma over seksuele voorlichting dat werk in de prostitutie voor jongeren als mogelijkheid onder de aandacht bracht, vond de regering "niet gepast". De afgegeven oordelen zijn uiteraard op zichzelf terecht. Ik erken dat Paars het waarschijnlijk niet zo zou hebben gezegd. Dat is dus winst. Maar je zou toch mogen verwachten dat er wordt "doorgepakt". Wij roepen de regering daarom vol ongeduld, op onderdelen zelfs met verontwaardiging op tot een krachtige aanpak van al deze euvels. De regering kan zich niet blijven beroepen op nu eenmaal bestaande ruime regelgeving, zonder te beseffen dat zijzelf aan de knoppen zit" (Van der Vlies, september 2003: 65).

Democratische gemeenschap v. markt

Het onderwerp hebzucht is een kritiek op het individualisme van het liberalisme . Daarnaast is het een kritiek op het marktmechanisme. Er wordt gepleit voor het ingrijpen in het marktmechanisme.

Liberalisme

Wetten en regels

In bovenstaand fragment is de kritiek op het liberalisme en de principes van de vrije markt geuit. Vooral Groen Links, de SP en de PVDA pleiten voor ingrijpen in dit marktmechanisme. Via belastingwetten wordt geprobeerd sturing te geven aan deze vormen van hebzucht. Deze wetten vallen onder het liberalisme.

"Daarom komen wij met een initiatief om dergelijke excessieve beloningen terug te dringen. Wij zullen voorstellen dat grote optiepakketten niet langer aftrekbaar zijn voor de vennootschapsbelasting. Dat moet eveneens gelden voor vertrekpremies die groter zijn dan een basisjaarsalaris. Hierdoor zullen aandeelhouders de beloningspakketten nog strenger controleren, want het bedrijf zal volledig opdraaien voor de kosten (Bos, september 2003: 13).

De overheid stelt een norm ten aanzien van wat zij vinden dat juist is voor salarissen in de publieke sector. Onderstaand citaat geeft dit mooi weer.

“Die slogan ‘Balkenende is de norm’ bevat mij wel en is bovendien ook wel een waardige afsluiting van dit debat” (Balkenende, april 2005: 4517).

Het thema normoverschrijdend gedrag hangt grotendeels samen met de veiligheid op straat. Wanneer hierover gesproken wordt gaat het voornamelijk over regelgeving. Een sterk liberalistisch standpunt. Het gaat om wetten die voor orde moeten zorgen.

“De eerste is die van de rechtshandhaving: regels en wetten handhaven, duidelijkheid bieden en niet gedogen” (Balkenende, april 2005: 4502).

Het thema normoverschrijdend gedrag hangt samen met concrete normen die samengaan met wetgeving. Een liberale partij als de VVD verbindt zich wel met dit thema terwijl zij tegen een sterk normerende overheid zijn als het gaat om sturing te geven ten opzichte van wat ‘het goede leven’ is.

“Mijn fractie voelt daarom ten principale minder voor een waardeoffensief dan voor normhandhaving. Het gaat om de regels. Het gaat om de wet. Binnen de regels die wij in een democratie met zijn allen afspreken, is ieder vrij te doen en te denken wat hij of zij wil. Daaraan hechten wij zeer” (van Aartsen, 14 april 2005: 4488).

Van Aartsen, VVD is tegen een waardeoffensief

Concluderende gedachten

Het normen en waardendebat komt voort uit de communitaristische kijk op de samenleving. Het zoeken naar de gedeelde waarde van een samenleving is communitaristisch. Daarnaast is de kritiek op het individualisme en de roep tot gemeenschapszin een belangrijk communitaristisch kenmerk. Bij het vraagstuk van het normoverschrijdend gedrag wordt de rol van de overheid gelegd in het voorschrijven van wetten en regels. Dit is een meer liberalistische insteek. De liberale VVD staat dan ook achter deze concretere normen en niet achter een overheid die een debat voert over abstracte gedeelde waarden in de samenleving.

4.4. De rol van de overheid op het aansturen van normen en waarden tijdens de debatten over de aanpak van de kredietcrisis

Deze paragraaf beantwoordt de vraag: Welke rol ziet de overheid voor zichzelf op het aansturen van normen en waarden in de debatten over de aanpak van de kredietcrisis? De opzet is hetzelfde als paragraaf 4.3. De belangrijkste argumenten met betrekking tot het aansturen van normen en waarden zullen worden toegelicht en ingedeeld worden bij oftewel het liberalisme oftewel het communitarisme.

Communitarisme

Collectivistisch maatschappijbeeld

Net als in de debatten in 2003-2005 wordt geprobeerd gemeenschapszin te bevorderen. Er wordt veel over gemeenschapszin gepraat, zonder dat de staat hier echte sturingsmiddelen voor heeft. Behalve het stimuleren ervan bijvoorbeeld door de maatschappelijke instituties die hier een rol in spelen. De rol van de overheid is op dit onderwerp niet veranderd ten opzichte van de periode 2003-2005.

“Maar minstens zo belangrijk is dat wij de binding versterken door jongeren via een maatschappelijke stage bij de samenleving te betrekken, door sport te stimuleren, door Olympische dromen voor iedere jongere bereikbaar te maken, door vrijwilligerswerk te stimuleren, door kleinschaligheid te bevorderen in zorg en onderwijs en door keihard verzet te plegen tegen het feit dat gewone contacten en hulp tussen mensen steeds meer worden vervangen door betaalde contacten” (van Geel, september 2009: 33).

Democratische gemeenschap v. markt

Het besef dat de hoge bonussen niet meer kunnen, wordt breed gedeeld in de Tweede Kamer. Er is afgezet tegen het neoliberalisme. De SP beroept zich op het feit dat zij de gebreken van de markt altijd al hebben aangetoond. Deze punten kunnen gezien worden als een kritiek op het liberalisme. Het individuele belang heeft het collectieve belang overheerst. Er is kritiek op de onbegrensde vrijheid van de markt en de excessen waar dit toe kan leiden. Deze kritiekpunten en het beperken van de vrije marktprincipes om op te komen voor het algemene belang, de democratische gemeenschap en geestelijke rijkdom in plaats van materiele welvaart komen voort uit een communitaristische perspectief. Er is sprake van sturing ten opzichte wat men als goed en fout ervaart.

“Winstmaximalisatie, hebzucht, fixatie op korte termijn en eigen belang zijn onlosmakelijk verbonden met de jarenlang gevoerde neoliberale politiek van Lubbers, Kok en Balkenende” (Kant, juni 2009: 7311).

Gebondenheid en geestelijke rijkdom

Er wordt een beroep gedaan op de bankiers en ondernemers om hun verantwoordelijkheid te nemen als het gaat om hoge bonussen. Dit beroep op de verantwoordelijkheid van mensen valt onder het communitarisme. Balkenende koppelt dit in onderstaand citaat aan immateriële zaken. Het communitarisme richt zich op de geestelijke rijkdom in plaats van materiële welvaart en op zelfverwezenlijking in plaats van nutsmaximalisatie.

“Ongebreideld winstdenken en gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel bij bankiers en ondernemers hebben ons financieel-economisch systeem aan het wankelen gebracht. Het is een

harde les; het bewustzijn dat niet alleen materiële maar ook immateriële zaken het leven waardevol en rijk maken, leek compleet verloren” (Balkenende, 2009: 55).

Sturing ten opzichte van ‘het goede leven’

Morele bezinning is een onderwerp dat van zichzelf communitaristisch is. Immers de overheid denkt na over wat het goede leven is. Vanuit het liberalistische perspectief hoeft de overheid hier niet over na te denken. De motie van de heer Slob tot een algemene maatschappelijke discussie is dan ook niet aangenomen door de VVD. De coalitiepartijen hebben de morele agenda ontwikkeld om hier mee aan de slag te gaan. Alleen het woord morele agenda is al veel zeggend als het gaat om de overheid die sturing geeft ten opzichte van normen en waarden. In deze morele agenda gaat het om de normen en waarden van de samenleving. Het kabinet neemt hier een communitaristische standpunt in om hierop te willen aansturen.

“Nadrukkelijk zijn de morele vragen als gevolg van de recessie eveneens onder ogen gezien. Het gaat om het herstellen van doorgeschoten onevenwichtigheden, met name in de financiële sector en in het beloningsbeleid, en om het moreel versterken van de samenleving. Ook in dat opzicht is nieuw perspectief nodig en mogelijk” (Aanvullend beleidsakkoord 2009:1).

Het kabinet benoemt het richting geven aan normen en waarden, maar de invulling hiervan blijft uit. Als belangrijkste oorzaak hiervan is de val van het kabinet. De uitvoering van de morele agenda (het aansturen op normen en waarden) is daardoor grotendeels blijven liggen. Deze is opgesteld, maar is op een paar punten na niet in uitvoering gebracht. Door de val van het kabinet is het effect van de kredietcrisis op de sturende rol van de overheid beperkt.

“Wij hebben toen ook in het crisisakkoord dus zo’n morele agenda neergezet. Dus dan zou je denken van he eindelijk krijgt die discussie over waarden en normen wat meer houvast en wat meer substantie, omdat je het nu heel concreet kan toepassen op de casus van de kredietcrisis, ik ben echt teleurgesteld in de minister-president dat hij dat toch niet echt verder heeft opgepakt” (Slob, april 2010: p.1, r. 27).

De overheid stuurt aan op duurzaamheid door duurzaam gedrag te stimuleren. Het onderwerp duurzaamheid wordt verbonden aan het algemene belang. Er wordt een appél op burgers gedaan tot duurzaam gedrag. Ook hierin is het communitaristische gedachtegoed terug te zien.

“Om die reden hebben we per 1 januari 2010 zeven bedrijfgerichte subsidieregelingen, waardoor er in totaal 27 instrumenten zijn voor innovatie, duurzaamheid, energie en internationaal ondernemen” (van der hoeven, juni 2009: 7366).

In de Tweede Kamer zijn bijna alle partijen het ermee eens dat er ingegrepen moet worden in de financiële wereld. Dit is bijzonder dat zelfs de liberale partijen vonden dat er ingegrepen moest worden in de principes van de vrije markt. Het ingrijpen van de overheid in de vrije markt is in te delen bij het communitarisme. De wijze waarop wordt ingegrepen via verscherpt toezicht en verscherpte regelgeving komt voort uit het liberalisme.

Liberalisme

Markt

Via verscherpt toezicht en verscherpte regelgeving wordt er geprobeerd in te grijpen op de markt en de bonusstructuur aan banden te leggen.

“Maar hoe ze het willen aanpakken is door meer toezicht. Door er strakker op te zitten. Door zero tolerance. Terwijl het is een fundamentele vraag hoe gaan wij met elkaar om dat verander je niet zonder zero tolerance. Daarmee heb je het fundament niet” (respondent 2, april 2010 p.3. r 6).

Uit de geanalyseerde debatten komt naar voren dat de uitwerking van het ingrijpen in de principes van de markt een zwakke plek blijkt te zijn. Er wordt veel over gesproken, maar de bonussen aan banden leggen blijkt lastig. Zelfs bij ABN AMRO waar de overheid voor honderd procent aandeelhouder is, blijkt het toch onmogelijk om sommige bonussen tegen te houden. Er is een belasting ingevoerd voor vertrekbonussen. De code banken heeft een gedragscode voor bankiers opgesteld dat een variabele bonus maximaal honderd procent mag zijn. Kortom de problemen worden aangepakt door meer toezicht en regels. Deze regels kunnen gezien worden als liberalistisch. Wat betreft de regelgeving omtrent bonussen blijkt het lastig te zijn om invloed uit te oefenen.

“Zelfs bij de bank waar de Nederlandse overheid voor 100% aandeelhouder is, ABN AMRO, waar je zou verwachten dat je maximale mogelijkheden hebt om aan te pakken wat je niet aanstaat, hebben wij tot bij de rechter moeten uitvinden dat het soms niet lukt. Er was daar iemand die wegging en die recht had op 18 mln. aan bonus. Wij zijn tot aan de rechter gegaan om te proberen dat tegen te houden. Het is niet gelukt. Zo sterk kunnen bestaande juridische afspraken zijn” (Bos, maart 2009).

Neutraal ten opzichte van ‘het goede leven’

Het sturende vermogen van de overheid op ‘het goede leven’ is beperkt. Daarnaast is er ook een grote huiver binnen de politiek om zich te veel in te mengen met de markt. Dit gebeurt alleen wanneer het echt nodig is. Zodra het weer iets beter gaat, zie je dat de beginselen van het marktmechanisme weer alles bepalend zijn.

“Maar wat je dus ziet is eigenlijk een enorme huiver om daar expliciet in te zijn. Men roept wel van alles met die bonussen enzo maar je ziet dat het ontzettend moeilijk is om daar vervolg aan te geven. En uiteindelijk zie je toch ook een bepaalde machteloosheid van politici” (Klamer, april 2010: p.6. r. 14).

Wetten en regels

Net als het onderwerp normoverschrijdend gedrag in 2003 wordt opnieuw dit onderwerp gekoppeld aan wetten en regelgeving. Orde handhaving is een klassieke taak van de overheid. Het liberalistische perspectief heeft hierbij de overhand.

“Een samenleving heeft grenzen nodig. Regels en wetten moeten in dit land worden gehandhaafd. Ik noem: snelrecht, verhoogde strafeisen en onmiddellijke tenuitvoerlegging van straffen. Dat is het antwoord op volstrekt onacceptabel gedrag, zeker als het gaat om geweld tegen politie” (Balkenende, september 2009: 161).

Concluderende gedachten

De rol van de overheid tijdens de kredietcrisis op het aansturen van normen en waarden is zowel communitaristisch als liberalistisch. Het communitarisme is terug te zien in de oproep tot gemeenschapszin en de oproep tot het verantwoordelijkheidsbesef van bestuurders. De kritiek die wordt uitgeoefend op het streven naar nutsmaximalisatie, de kritiek op de principes van de markt en het eigenbelang is kritiek op de principes van het liberalisme. Er heerst een bredere

consensus dan ooit tussen de politieke partijen dat er ingegrepen mag worden op de markt. De aanpak die men hier echter voor inzet, toezicht en regels op de bancaire sector is liberalistisch. Ingrijpen blijkt echter erg lastig. Regels tot het beperken van bonussen blijken niet te functioneren zelfs niet wanneer een bank in staatshanden is. De machteloosheid van politici op het aansturen van normen en waarden werd duidelijk. Voor het vraagstuk van duurzaamheid worden verschillende stimuleringsmaatregelen ingezet.

4.5 De verbanden en verschillen tussen het normen- en waardendebat en de morele vragen van de kredietcrisis

In deze paragraaf wordt het debat dat puur over normen en waarden gaat, vergeleken met de onderdelen uit de debatten over de aanpak van de kredietcrisis die over normen en waarden gaan. De vraag die centraal staat is: Wat zijn de verschillen en de overeenkomsten tussen het normen- en waardendebat en de morele vragen van de kredietcrisis? Het doel van deze paragraaf is om vast te kunnen stellen of er tijdens de kredietcrisis sprake is geweest van een voortzetting van het normen- en waardendebat.

De term normen en waarden op zichzelf wordt alleen gebruikt in de periode 2002-2005. In 2007 komt de term tijdens de politieke beschouwingen niet meer voor. Tijdens de politieke beschouwingen van 2009 komt de term enkele keren voor. De term wordt dan gebruikt als kritiekpunt, waarom er niet meer over normen en waarden gepraat wordt. Onderstaande grafiek geeft dit overzicht.

Verskil in onderwerpen tussen beide debatten

Uit bovenstaande grafiek kwam naar voren dat de termen normen en waarden niet meer naar voren kwamen tijdens de debatten in 2009. Er is veel kritiek op Balkenende geweest dat hij tijdens de kredietcrisis niet meer sprak over normen en waarden.

“De premier heeft zichzelf benoemd tot chef “normen en waarden”, ook al heb ik daar de laatste twee jaar eigenlijk niets meer over gehoord. Ik zou denken dat dit het moment is, voor echte normen en waarden en niet alleen een campagne tegen hondenpoep. Waar is de premier? Wat is zijn oordeel over deze waardecrisis? Wat is zijn oordeel over de beloningen in de financiële sector? In de bancaire code zitten allerlei gaten, zodat er toch weer bonussen worden gerechtvaardigd. Gaat de premier daarmee eigenlijk akkoord? Stelt hij een norm?”(Halsema, september 2009: 84).

Een verschil is vast te stellen in de onderwerpen van het normen- en waardendebat en de morele vragen van de kredietcrisis. De onderwerpen uit het normen-en waardendebat gaan over klein fatsoen terwijl de onderwerpen uit de kredietcrisis meer gaan over groot fatsoen. De PvdA had tijdens het normen- en waardendebat al kritiek op Balkenende dat het te veel bleef hangen bij de onderwerpen van klein fatsoen als elkaar gedag zeggen, je vuil buiten zetten en geen harde muziek draaien. De discussie tijdens de kredietcrisis richt zich op waarden als duurzaam

ondernemen, op eerlijke handel en op de hebzucht van bestuurders. Deze onderwerpen gaan in op de vragen van groot fatsoen. Uit bijlage 4 komt naar voren dat het CDA verreweg het meeste zei over het normen- en waardendebat. Tijdens de kredietcrisis, bijlage 5 is het opvallend dat de PvdA bovenaan staat met het thema hebzucht. De PvdA is zich tijdens de kredietcrisis blijven inzetten voor de vragen van groot fatsoen.

“Het debat ging over futiliteiten terwijl grote morele vragen over wat er in onze samenleving werkelijk aan de hand is, buiten beeld bleven” (Bos, april 2005: 4484)

“De PvdA wil dat wij definitief afscheid nemen van een wereld waarin geld kostbaarder is dan menselijke waarden. Dat kan alleen als wij de internationale trend van snelle winsten en grote risico’s doorbreken. Eerlijk gezegd, heb ik vandaag het gevoel gekregen dat dit breed in de Kamer wordt gedeeld” (Hamer, juni 2009: 7370)

Dit verschil wordt ook zitbaar in de besproken beleidsterreinen. De besproken beleidsterreinen verschillen in grote lijnen tussen 2005 en 2009. Het normen- en waardendebat richtte zich op de beleidsterrein onderwijs, veiligheid, integratie en openbare ruimten. Tijdens de kredietcrisis draait het om de beleidsterreinen de financiële sector, milieu, de publieke moraal en het openbaar bestuur.

Vershil in rol overheid

Een belangrijk verschil in de rol van de overheid is ten opzichte van het ingrijpen in de markt. Er is tijdens de kredietcrisis tussen de politieke partijen een bredere consensus dan ooit ontstaan dat er ingegrepen mag worden in de principes van de vrijmarkt.

“Ga maar eens na de speeches van de VVD bijvoorbeeld dat is natuurlijk wel aardig zij waren natuurlijk altijd de partij van afblijven op afstand blijven. Ga maar eens kijken wat ze nu allemaal gezegd hebben ook in de kamer. Vergelijk dat eens met een paar jaar geleden dan is het natuurlijk wel totaal wat gebeurd” (Slob, april 2010: p.6, r. 35).

Een tweede belangrijk verschil is dat dit ingrijpen in principes van de markt meer dan voorheen gebeurt via wetten en regels. Hoewel de principes om aan te sturen op het algemene belang, in te grijpen in de markt, sturing te geven ten opzichte van ‘het goede leven’ voort komen uit het communitaristische perspectief wordt de sturing ingezet via liberalistische middelen.

Overeenkomsten in onderwerpen tussen beide debatten

Hoewel de term normen en waarden op zichzelf niet meer voorkomt na 2005 is de inhoud van het normen- en waardendebat wel terug te zien uit de documentanalyse van de debatten uit 2009. Er zijn overeenkomsten tussen het normen- en waardendebat en de kredietcrisis wat betreft de inhoud van de onderwerpen. De inhoud van de discussie over normen en waarden met begrippen als respect, solidariteit en individualiteit zijn ook terug te vinden in de debatten tijdens de kredietcrisis. In het onderstaande betoog legt Balkenende zelf het verschil uit tussen het thema respect van het normen- en waardendebat en het morele appél van de kredietcrisis.

“Toen ik het had over het thema ” respect ” , was de vraag: hoe gaan wij met elkaar om in de openbare ruimte? Wat is het gedrag van de een ten opzichte van de ander? Wat betekent wederzijds respect en wederzijdse verantwoordelijkheid? Die thematiek loopt, er is veel aan te doen en wij zijn er nog lang niet”(Balkenende, juni 2009: 7364).

“Een meer recente discussie betreft het morele appel. Ik heb gezegd dat bij de werking van markten feitelijk ook de vraag is hoe de verantwoordelijke lieden daarmee omgaan. Ik vind dat er sprake is geweest van scheefgroei met een verkeerde bonuscultuur, met verkeerde incentives. Dat hebben wij de afgelopen tijd gezien. Ik heb gezegd dat het systeem natuurlijk aan de orde is. Ik heb ook gezegd dat een marktsysteem niet vanzelf tot een eerlijke verdeling van middelen leidt. Dat moet worden gecorrigeerd, want de markt gaat niet vanzelf goed(...)Ik heb wel willen zeggen dat je ook de werking van markten binnen een morele context moet zien” (Balkenende, juni 2009: 7364).

Een tweede belangrijke overeenkomst is dat er een algemeen besef is dat er over morele zaken gepraat moet worden. Dit kan gezien worden als een verdere stap in het normen- en waardendebat. Er is binnen de samenleving nu draagvlak voor een politiek die de thema's van groot fatsoen bespreekt. Er is nog niet eerder zo'n grote consensus binnen de politieke partijen geweest over het feit dat moraliteit ook een onderdeel is van economisch denken.

“Alleen wij zijn heel vaak als een soort fatsoensridders weg gezet. Dat was het mooie van de afgelopen tijd, dat het veel breder werd opgepakt ook uit onverwachte hoek soms. Eh en dat, dat ook wel weer hielp zeg maar om met zo'n onderwerp verder te komen. In ieder geval in de debatten was het minder gepolariseerd dan ook. Eh alleen de uitwerking dat blijft toch een zwakke plek in dit hele verhaal” (Slob, april 2010: p.4,r.42).

“Dat was in die zin ook mooi, want de waarden en normen discussie van zeg dag tegen je buurman en zet de vuilnisbak buiten dat waren wij wel een beetje voorbij. Dat was ook een beetje nou ja dat werd een beetje ridicul gemaakt. Nu was er een prachtige gelegenheid om het naar de grote thema's te betrekken om het misschien nog dichter naar ons toe te halen omdat door de crisis wij met onze neus op dat soort feiten werden gedrukt. Het was niet zo van dat gaan wij nu eens even leuk doen, maar wij moesten wel. Dus het bood nieuwe kansen. Alleen die kansen zijn denk ik tot nu toe niet voldoende benut” (Slob, april 2010: p. 6, r. 15).

Beide discussies hebben moeite met de abstractiegraad van het onderwerp. Bij beide discussies blijft het bij veel praten erover. Het blijft een lastig onderwerp om concreet te laten landen in de samenleving. Dit hangt ook samen met de onbegrensde en weerbarstigheid van het onderwerp.

“Het heeft wel weer de het praten over de moraliteit als onderdeel van zo'n debat dat niet alleen maar puur een financieel economisch debat is heeft het wel weer stevig op de agenda gezet. Alleen ik ben toch wel een beetje bang dat het wel weer hetzelfde stramien is geworden zelfde scenario als de waarden en normendiscussie waar balkenende in 2002 mee is begonnen dat het toch weer een stille dood aan het sterven is (Slob, april 2010:p.3,r. 38).

Bij beide discussies is het onderwerp erg aan de oppervlakte blijven hangen en is er niet ingegaan op de fundamentele waardegevraagdstukken. Tijdens het normen- en waardendebat was de kritiek dat het niet verder kwam dan een debat over omgangsvormen.

“Het is voor een politicus heel moeilijk. Die WRR discussie ging wat mij betreft ook helemaal de verkeerde kant op. Door het uiteindelijk te hebben over gedragsregels en fatsoen alsof het ons daarover te doen valt. Ik denk dat het ook veel dieper gaat” (Klamer, april 2010: p. 4.r. 22).

Tijdens de kredietcrisis komt opnieuw naar voren dat het debat aan de oppervlakte blijft hangen.

“Wat je eigenlijk ziet is in het stuk van de CU is een sausje. En het sausje is onvoldoende. Want met het sausje kom je er niet. De wijze waarop er met de crisis wordt omgegaan blijft pappen en nat houden. Het wordt niet fundamenteel” (respondent 2, april 2010: p. r. 12).

Beide debatten durven politici en kunnen politici niet concreet uitvoering geven.

“Het was natuurlijk ook wel dodelijk dat vanuit de toenmalige coalitie denk ook aan iemand als Gerard Zalm toen hij fractievoorzitter was hij had het over tegeltjeswijsheden. Er werd altijd een beetje lacherig over gedaan. Ik merk dat grote moeite hebben wij als politici om het concreet te maken (...) maar je merkt zo snel het is zo snel betuttelend het is zo snel dat het opgelegd wordt dat het toch wel heel moeizaam is om dat echt goed van de grond te krijgen” (Slob, april 2010: p.3., r. 17).

Overeenkomsten in rol overheid

Beide debatten hebben kritiek op een aantal belangrijke liberalistische standpunten. Beide tijdseenheden gaan in op een te sterk individualistisch maatschappijbeeld. Er wordt opgekomen voor het collectivistische belang. Ten tweede uiten beide debatten kritiek op de materiele welvaart. Andere waarden zoals geestelijke rijkdom en zelfverwezenlijking worden besproken. Er moet ingegrepen worden op de vrijheidsprincipes van de markt.

Uit beide debatten komt naar voren dat de overheid de zaken benoemt maar er weinig concrete uitvoering aangeeft. Bijvoorbeeld bij het onderwerp morele bezinning wordt er gepraat over cultuurverandering, mentaliteitsveranderingen en fundamentele vragen die gesteld moeten worden. Wanneer er echter een motie tot een algemene maatschappelijke discussie over de onderwerpen wordt ingediend, wordt deze motie niet opgepakt.

“Zo zit het in ons hoofd als het economisch slecht gaat moeten wij dat ook economisch aanpakken. Dan gaan wij bezuinigen. Dan gaan wij de broekriem aantrekken. Dat is een reflex van de afgelopen zestig jaar dan laat je de waardediscussie los omdat dat een luxe is” (Klamer, A. april 2010).

Bij beide debatten over normen en waarden wordt de verantwoordelijkheid van burgers veelvuldig benaderd. Het gaat niet alleen om de rechten van burgers maar ook om hun plichten ten opzichte van de samenleving. Deze principes zijn sterk communitaristisch.

Concluderende gedachten

Tijdens het normen- en waardendebat gaat het om vraagstukken van klein fatsoen en omgangsvormen. Tijdens de debatten over de morele vragen van de crisis gaat het over de grotere morele vragen. Tijdens de debatten over de kredietcrisis is tussen de politieke partijen een grote consensus te zien, dat er ingegrepen moet worden in het functioneren van de markt. De overeenkomst tussen beide debatten is te zien bij thema's als solidariteit, gezamenlijkheid, individualiteit en respect. Daarnaast is een belangrijke overeenkomst dat er ook tijdens de kredietcrisis gepraat wordt over morele zaken. Beide debatten kennen een hoge abstractiegraad wat betreft de onderwerpen. Er zit een gat tussen het praten over normen en waarden en de uitvoering ervan. Daarnaast komt uit beide debatten terug dat normen en waarden en politiek een gevaarlijke combinatie is. Moraliserende politici lopen snel het gevaar weggezet te worden als vadertje staat, spruitjeslucht of tegeltjeswijsheden.

5. Conclusie

Aan de hand van bovenstaande bevindingen kan een antwoord worden gegeven op de hoofdvraag van dit onderzoek: *Wat zijn de effecten van de kredietcrisis op de discussie over normen en waarden van de kabinetspartijen van Balkenende IV?*

Geen patroonbreuk in discussie over normen en waarden

In het theoretisch kader werd de verwachting geuit dat volgens de theorie van de crisis hervormingstheorie de crisis zou leiden tot hervormingen in het beleid rondom normen en waarden. Verwacht werd dat de barrières ter discussie zouden komen te staan, waardoor ruimte kwam voor hervormingen. Uit de analyse is naar voren gekomen dat dit wat betreft de discussie over normen en waarden niet gebeurd is. Hoewel er op twee gebieden belangrijke pogingen zijn gedaan voor het doorvoeren van hervormingen, op het gebied van duurzaamheid en de morele agenda is er geen sprake van een fundamentele verandering op de discussie over normen en waarden. Een kleine verandering is te zien bij het brede besef tussen de politieke partijen dat moraliteit onderdeel is van de economie en dat over deze vraagstukken gesproken moet worden. Een reden waarom er geen sprake is van hervormingen, is omdat de bestaande barrières nog sterk aanwezig zijn. De politici in de Tweede Kamer blijven zoekende of zij zich bezig moeten houden met normen en waarden. De vraagstukken rondom normen en waarden worden benoemd, maar niet verder uitgewerkt. Een tweede barrière is dat het gevaar voor politici om weggezet te worden als vadertje staat en bemoeizucht. Deze barrières vallen in de theorie van Kingdon onder de tweede stroom, de politieke stroom. Om deze reden ontstaat er geen beleidsruimte wat ruimte biedt voor hervormingen. Concluderend kan gesteld worden dat de kredietcrisis niet heeft geleid tot een patroonbreuk in het denken over normen en waarden in de Tweede Kamer.

Van klein naar groot fatsoen

Wel kan men stellen dat de kredietcrisis de discussie over normen en waarden in een breder perspectief heeft geplaatst. De discussie over normen en waarden is voor een gedeelte doorgetrokken van klein fatsoen naar groot fatsoen. In de theorie werd een onderscheid gemaakt tussen de enge en de brede benadering van normen en waarden. De enge benadering valt samen met het kleine fatsoen en de brede benadering valt samen met het grote fatsoen. In tegenstelling tot het normen- en waardendebat van 2002-2005 waarin het ging over fatsoenlijke omgangsregels heeft de kredietcrisis de kamer voor groter morele vragen gezet. In de Tweede Kamer is gesproken over bredere morele vraagstukken. De PvdA zette zich tijdens het normen- en waardendebat meer in op de zaken van groot fatsoen in tegenstelling tot het CDA, die de nadruk legde op de zaken van klein fatsoen. Tijdens de kredietcrisis zet de PvdA deze lijn van groot fatsoen door.

De abstractheid van de waardediscussie

Uit de theorie kwam naar voren dat waarden abstract zijn en dat het waardeparadigma subjectief is. Dit is een belangrijk onderdeel uit de empirie waarom de crisis niet leidt tot hervormingen. Het blijft praten in abstracte termen over normen en waarden zonder dat er concreet beleid uit voort vloeit. Zowel het normen- en waardendebat als de morele vragen van de kredietcrisis zijn niet doorgezet, beide debatten lijken een stille dood te krijgen. Uit het 21 minuten onderzoek kwam naar voren dat burgers de morele crisis als erger ervaren dan de kredietcrisis. Deze rangorde in waarde is niet terug te zien in de debatten in de Tweede Kamer.

Individualisering, waardepluralisme en waarderelativisme

Vanuit de theorie werd de verwachting gesteld dat het denken over normen en waarden gekenmerkt wordt door waarderelativisme, pluralisme en individualisering. Deze drie tendensen zijn ook uit de empirie naar voren gekomen. Het proces van individualisering en de verschuivende waardepatronen zijn een belangrijke factor in de discussie over normen en waarden. Zowel in het normen- en waardendebat als tijdens de morele vragen van de kredietcrisis gaat het over de ik-gerichte samenleving. In het normen- en waardendebat ging het vooral over het individu ten opzichte van de gemeenschap. Er werd een sterkte behoefte geschetst aan gemeenschapszin. In de debatten van de kredietcrisis komt dit opnieuw terug. In de samenleving is het te veel gaan draaien om de calculatie van het eigenbelang en het streven naar maximale pleasure. Het communitarisme wijst op de schaduwkanten van de individualisering. Het onderwerp gemeenschapszin komt ook in de debatten over de kredietcrisis veelvuldig terug. Het is typisch een woord wat genoemd wordt in verschillende verbanden vooral door het CDA en de CU, maar waar weinig concreets uit voort komt. Het zoeken naar gemeenschapszin ondanks een samenleving waarin ruimte is voor een diversiteit aan waarden blijkt een terugkerend onderwerp uit beide debatten te zijn. Mensen zoeken naar bindende waarden. Er bestaan geen dominerende waarden in de Nederlandse samenleving. Er bestaat een veelheid aan waarden waar ieder mens zijn eigen keuzes uit maakt.

Waarden en normen in samenhang met een bedrijfsmatige overheid

Bovens gaf aan dat een bedrijfsmatige overheid nieuwe vragen wat betreft normen en waarden oproept. Deze vraagstukken speelden een belangrijke rol in het normen- en waardendebat. Hierbij ging het om de integriteit van de overheid, de overheid als voorbeeld functie en het vertrouwen van burgers in de overheid. Tijdens de debatten over de kredietcrisis heeft dit vraagstuk zich vertaald naar de bestuurders en toezichthouders van de overheid. Klop sprak over een botsing tussen de sfeereigen normativiteit van de publieke sector Dit bleek een belangrijk gegeven voor de vragen over de publieke moraal. Uit de bevindingen kwam naar voren dat verkeerde prikkels in de publieke sector leiden tot verkeerd gedrag. De intrinsieke motivatie voor de publieke sector verdwijnt in dit geval. Deze prikkels in de publieke sector leiden tot een ongebreideld winst denken wat zich uit in een concurrentiemoraal. Dit gaat ten koste van de eigen kwaliteit van de publieke sector. Hierbij kan men denken aan de maatschappelijke waarden zoals de mens centraal stellen in plaats van een consument. Deze botsing van onderliggende waarden van de kredietcrisis komt overeen met de theorie van Klop die een botsing beschrijft tussen de waarden van de 24 uurs-economie enerzijds en de waarden van het geestelijke of te wel de sfeereigen normativiteit anderzijds.

Ondanks kredietcrisis staat neutraal ten opzichte van 'het goede leven'

De discussie over gedeelde normen en waarden komt voort uit het communitarisme. Veel kritiek op de huidige samenleving hangt samen met een kritiek op het liberale perspectief. Er is gesproken over de ongebreidelde keuzevrijheid van de markt. Dat een samenleving schaadt als werkgevers alleen gericht zijn op eigenbelang en materiële welvaart. Er is kritiek geuit op het individualistische maatschappijbeeld. In deze zin is er sprake van een bevestiging van de theorie dat het debat over gedeelde normen en waarden voortkomt uit een communitaristische kijk op de samenleving. Vanuit de theorie werd verondersteld dat de crisis zou leiden tot meer nadruk op communitaristische principes wegens de kritiek op de liberale uitgangspunten. Dit blijkt in de praktijk niet op te gaan. Hoewel er kritiek zoals hierboven op de liberale principes wordt genoemd, worden er voornamelijk liberale instrumenten ingezet om aan te sturen op wat wel en niet gewenst is in de samenleving. Via verscherpte regelgeving wordt er aangestuurd op gedragsveranderingen. De werking van deze regelgeving ten opzichte van 'het goede leven' is

beperkt. De hoogte van de bonussen die een belangrijk onderdeel zijn waarop wordt aangestuurd door de politiek zijn slechts zeer beperkt te beïnvloeden door de politiek. Daarnaast blijkt dat het niet geliefd is bij de politiek partijen om als staat sturing te geven aan 'het goede leven'. Wanneer het economisch goed gaat, worden snel de principes van de markt ingezet voor het coördineren van wensen en belangen van burgers. In tegenstelling tot de verwachting is het effect van de kredietcrisis niet, dat de staat meer is gaan sturen in de principes van het goede leven.

Tegeltjeswijsheden in tijden van een morele crisis

Concluderend kan gesteld worden dat de Tweede Kamer leden van het CDA, de CU en de PvdA zich via de morele agenda ingezet hebben voor de morele vragen van de kredietcrisis. Hoewel er verschillende geluiden zijn geweest tot morele bezinning is dit nauwelijks echt van de grond gekomen. Balkenende heeft de normen- en waardendiscussie die vanaf 2005 als een nachtkaars is uitgegaan niet opnieuw opgepakt. Wegens de val van het kabinet is de morele agenda blijven liggen en heeft deze niet tot concrete uitwerking geleid. Hoewel de morele vraagstukken een onderdeel zijn geworden van economische discussies blijft het bij het benoemen er van en wordt er in abstractere termen over gesproken. De barrières rondom het praten over normen en waarden voor politici zijn in stand gehouden. Economische vraagstukken worden liever met economische maatregelen opgelost, de liberalen verwijten moraliserende politici te veel te sturen in het leven van mensen en politici die zich willen uitspreken over normen en waarden zijn bang om weg gezet te worden als moraalridder en vadertje staat pratend over tegeltjeswijsheden.

Hoofdstuk 6: Discussie

Politici leidend of sturend?

De vraag die men zich na het lezen van dit onderzoek kan stellen is of politici moeten aansturen op de normen en waarden van burgers. Waar ontstaan deze waarden? Veranderingen op het gebied van normen en waarden vinden plaats in de maatschappij, bij mensen aan de keukentafel (klamer, april 2010: p.4.r.6). Wat is de waarde van een minister-president die roept dat mensen respectvoller met elkaar moeten omgaan, als dit niet aankomt in de samenleving? Een belangrijke uitkomst van dit onderzoek is dat het praten over normen en waarden nog niet leidt tot veranderingen in de maatschappij. De maatschappij is juist de plek waar het veranderen van normen en waarden een rol speelt. Politici kunnen eigenlijk niet meer dan deze zaken benoemen.

“Waarden en normen kan je grote woorden voor gebruiken. Het is heel anders hoe je ze waarneemt in de dagelijkse interactie. En daar zit nogal een groot gat tussen. Het feit dat mensen erover het over hebben betekent nog niet meteen dat het ook in de praktijk zo is” (Klamer, april 2010: p 4.r.20).

Een interessant bestuurlijk vraagstuk waar dit onderwerp in past is of politici leidend of volgend zijn. Bedenken politici wat de normen en waarden van burgers moeten zijn of nemen zij dit over uit de maatschappij?

Gebrek liberale partijen: tegen een moraliserende overheid

In dit onderzoek zijn de argumenten over normen en waarden bekeken vanuit het communitarisme en het liberalisme. Hier zit een lichte vertekening in. Aangezien de discussie over normen en waarden voortkomt uit een communitaristisch perspectief op de samenleving. De discussie vanuit de overheid over de gedeelde waarden in de samenleving is daarmee per definitie meer communitaristisch. Deze vertekening zou minder zijn geweest indien ook de liberale partijen in dit onderzoek waren mee genomen. Zij vinden immers dat de overheid helemaal geen normen en waardediscussie zou moeten voeren.

In dit onderzoek zijn drie partijen geanalyseerd die zich in sterke mate willen inzetten voor de sociale processen in de samenleving. Voor deze partijen was bewust gekozen aangezien zij ingaan op vraagstukken van een normerende overheid. Opvallend is dat hoewel deze partijen deelnamen aan Kabinet Balkenende IV er geen fundamentele wijzingen zijn geweest op het terrein van normen en waarden. Indien een liberale partij deel had uitgemaakt van de coalitie was er minder kritiek geweest vanuit de oppositie, maar ook vanuit de samenleving op de normerende overheid. Het was dan voor het CDA en de CU gemakkelijker geweest normen en waarden vraagstukken op te pakken. Aan de andere kant lijkt het erop dat indien het deze partijen samen in een coalitie niet lukt, het in bijna geen enkele coalitie zal lukken om als overheid in te gaan op de diepere fundamentele vraagstukken. Het nieuwe verkiezingsprogramma van de CU ondersteunt dit. De CU durft in haar nieuwe verkiezingsprogramma weinig fundamenteels te schrijven over normen en waarden. Dit onderwerp wordt zeer beperkt aangezien de CU in de komende periode graag mee wil doen als regeringspartij. Hier blijkt opnieuw uit hoe ‘gevaarlijk’ het voor politici is om deze normerende vraagstukken op hun agenda te zetten.

Val van kabinet

Voor dit onderzoek was besloten alleen te kijken naar de debatten en wat daarin werd gezegd. Er was immers nog geen beleid gemaakt. Naar aanleiding van de twintig bezuinigingscommissies zouden beleidsvoorstellen worden gedaan. De morele agenda was een mooi aanknopingspunt waarin het verband werd gelegd tussen normen en waarden en de aanpak van de kredietcrisis. Halverwege dit onderzoek is het kabinet Balkenende IV gevallen. Ondanks dat de periode na februari geen onderdeel van dit onderzoek was, heeft dit wel gevolgen gehad voor de effecten op de normen en waardediscussie. Immers het beleid blijft liggen en debatten die moeten ingaan op het nieuwe beleid liggen stil. Als gevolg hiervan blijft de morele agenda nu liggen en wordt er niks meer mee gedaan. De politici die dit onderwerp belangrijk vinden hopen dat het tijdens de verkiezingen weer gaat leven en dat het daarna opnieuw wordt opgepakt.

Opvallend is dat zowel het CDA, CU als de PvdA veel waarde hechten aan het beïnvloeden van de maatschappelijke processen en zij toch op dit punt geen veranderingen op het gebied van normen en waarden hebben kunnen bewerkstelligen. Uit de interviews kwam naar voren dat juist doordat zowel het CDA als de PvdA de sturing ten opzichte van 'het goede leven' belangrijk vonden, het onderwerp niet is opgepakt. Alle drie de partijen stonden achter dit onderwerp, maar Bos en Balkenende gunden elkaar het onderwerp niet. Indien er een liberale partij in de coalitie had gezeten, was er meer ruimte geweest voor de overige partijen om in te gaan op het normen en waarde vraagstuk. Met Wijffels de grondlegger van dit kabinet stonden de drie partijen achter dit onderwerp van de morele kanten van de samenleving. Die eenheid was er gedurende het kabinet Balkenende IV niet meer om dit onderwerp gezamenlijk verder door te pakken.

“Bos en Balkenende gunden elkaar dit onderwerp niet. Juist op het onderwerp van de normen en waarden in de samenleving waren zij sterk rivaliserend” (respondent 2, april 2010).

Met een perspectief op de toekomst wat betreft het normen- en waardendebate blijkt uit onderstaand citaat van Paul Scheffer (NRC, 2010) dat Job Cohen als nieuwe lijsttrekker van de PVDA het waardendebate opnieuw wil voortzetten.

“en hij is een bestuurder die het normen en waarden-debate- dat Balkenende ten onrechte heeft laten verslonzen voort wil zetten onder de noemer van de fatsoenlijke samenleving”

Vervolgonderzoek

Voor vervolg onderzoek is het interessant om te kijken hoe de liberale partijen zich bewegen in het vraagstuk rondom de moraliserende overheid. De liberale partijen maakten geen deel uit van dit onderzoek, maar uit de interviews kwam naar voren dat toch ook de liberale partijen aan het verschuiven zijn in de rol van de staat ten opzichte van 'het goede leven'.

Uit de interviews kwam naar voren dat het waarde vraagstuk gezien kan worden als een luxe om over te praten wanneer het economisch goed gaat. Een tweede aanbeveling voor vervolg onderzoek is om de effecten van de kredietcrisis op de normen- en waardediscussie opnieuw te analyseren als de kredietcrisis daadwerkelijk voorbij is en de discussies in het parlement zich afspeelen tijdens een periode van economische groei. Dan kan het crisis effect gemeten worden.

De vraag is wat het effect is van het feit dat er geen fundamentele wijzingen zijn doorgevoerd op het morele niveau in de economie. In een van de interviews werd de verwachting geuit dat wij ons over een paar jaar opnieuw in een economische crisis bevinden. Aangezien er geen

fundamentele verandering zijn doorgevoerd zoals een knip tussen de zakenbanken en spaarbanken. Daarnaast is te zien dat de hoogte van de bonussen opnieuw stijgen. Is het inderdaad een gemis dat er geen fundamentele veranderingen zijn doorgevoerd en leidt dit tot een nieuwe crisis? Of zijn deze morele veranderingen niet nodig en bevindt de economie zich weer in een stijgende lijn? Een dergelijk onderzoek kijkt naar de waarde van de morele verandering en naar de noodzaak ervan.

Een andere interessante vraag die in dit onderzoek niet aan de orde is geweest, is in hoeverre de morele dimensie gekoppeld is aan de christelijke partijen. In dit onderzoek is veel informatie afkomstig van de CU, het CDA, maar ook een krant als de Trouw besteedt veel aandacht aan dit onderwerp. Uit dit onderzoek zijn geen specifiek christelijke waarden naar voren gekomen waar op gehamerd is. De PvdA was net zo goed betrokken bij de morele dimensie en de morele agenda en hecht hier waarde aan. Toch lijkt het een interessant vervolg onderzoek om te kijken wat de invloed is van de christelijke partijen op het normen- en waardendebat in vergelijking met niet christelijke partijen.

Literatuurlijst

- Aarsbergen, C. (1999) Moeten politici moraliseren? Over de politicus als hoeder van het publiek domein. *Liberaal Reveil*, 2: 12-15
<http://www.rug.nl/dnpp/politiekePartijen/vvd/publicaties/librev/jg40/nr2.pdf>
- Achterhuis, H. (2008). De vertrouwenscrisis over het krakende fundament van de samenleving. Meulenhof.
- Alink, F. (2006). Crisis als kans? Over de relatie tussen crisis en hervormingen in het vreemdelingenbeleid van Nederland en Duitsland. Amsterdam: University Press
<http://books.google.nl/books?hl=nl&lr=&id=n2tDgkSNlvYC&oi=fnd&pg=PP9&dq=cees+kl op&ots=3GzNfzO9eW&sig=51y6TiAZCiGhDOR8ZeOvQQXgrJs#v=onepage&q=&f=false>
- Adriaansens, (2004). Context en verantwoordelijkheid; bijdrage aan het normen- en waardendebat. In : Beer, P. T, de. , Schuyt C. J.M. (red.), *Bijdragen aan waarden en normen*. Amsterdam, Amsterdam University Press 383-392
- Boeije, H. (2005). *Analyseren in kwalitatief onderzoek*. Denken en Doen. Amsterdam: Boom
- Bovenberg, A.L. (2008). Alleen gesproken woord geldt. Toespraak Universiteit Tilburg over de gevolgen van de kredietcrisis. 26 november 2008.
- Bovens, M. (1998). .Het communitarisme als catch all stroming.. In: M. Bovens, H. Pellikaan en M.J. Trappenburg ed. *Nieuwe tegenstellingen in de Nederlandse politiek*. Jaarboek beleid en maatschappij 1998. Amsterdam: Boom, 146-164.
- Bovens, M., Hemerijkck, A. (1996). *Het verhaal van de moraal: een empirisch onderzoek naar sociale bedding van morele bindingen*. Amsterdam: Boom.
- Bovens, M. (2007). *Openbaar Bestuur. Beleid, organisatie en politie*. Kluwer.
- Buitenhof (2009). 6 september 2009
- Brink, B (1994). *Het recht van de moraal. Liberalisme en communitarisme in de politieke filosofie*. Bussum: Coutinho
- Brink, G. van de e.a., (2005). *Voorbij Fatsoen en onbehagen*. Nijmwegen: Soeterbeeck programma, Damon.
- Brink, G. (2004). *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*. Amsterdam: University Press
- Bussemaker, J.(2001). De overheid als katalysator bij de herwaardering van maatschappelijke verbanden. *Sociale Wetenschappen*, 44(3), 41-52.
- Chavannes, M. (2009). *Niemand regeert, de privatisering van de Nederlandse politiek*. NRC boeken
- Devisch, I., Verschraegen, G. (2003). *De verleiding van de Ethiek. Over de plaats van morele argumenten in de huidige maatschappij*. Boom: Amsterdam
- Ewijk, C., Teulings, C., (2009). *De grote recessie. Het centraal Planbureau over de kredietcrisis*. Amsterdam: Balans
- Heemskerk, A. (2008). *De waarden van waarden*. Doctoraalscriptie. Universiteit voor Humanistiek.
- Kabinetsreactie (2004). *Kabinetsreactie op het WRR-rapport 'Waarden, normen en de last van het gedrag*.
- Klamer, A. (2004) *waarden doen ertoe in de economie*. In: Beer, P. T, de. ,Schuyt C. J.M. (red.), *Bijdragen aan waarden en normen*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 275-292
- Klop, C. (1993), *De cultuurpolitieke paradox. Noodzaak én onwenselijkheid van overheidsinvloed op normen en waarden*. Kampen: Uitgeverij Kok.

- Klop, K. (2005). Overheid, politiek en moraal. In: Brink, G. van de (red), Voorbij Fatsoen en onbehagen. Nijmegen: Soeterbeeck programma, Damon, 33-44
- Nationale Dialoog, de. (2009). 21 minuten.nl. De financieel-economische crisis. http://denationaledialoog.nl/upload/content/21minuten/21minuten_crisiskatern_1.pdf
- Meer, J. van der (2003), Communitarisme en vertrouwen in politieke instellingen, Verslag van een empirisch onderzoek, Leiden.
- NRC Handelsblad (2009). Op naar duurzamere globalisering. 18 maart 2009.
- NRC Handelsblad (2010). De boel bij elkaar houden is niet genoeg. 20 maart 2010.
- SCP. (2009). Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008 Dekker, P., T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden. Den Haag:
- Seters, p. van. (2005). Over globalisering van waarden en normen. In: Brink, G. van de (red), Voorbij Fatsoen en onbehagen. Nijmegen: Soeterbeeck programma, Damon, 57-72
- Staay, A. J. (1996). Naar een algemene cultuurpolitiek ,in: Christen Democratische Verkenningen, nr. 6 http://www.hans-blokland.nl/recensies/VanderStaay_96.pdf
- Soros, G. (2008). De internationale kredietcrisis, de toekomst van financiële markten. Amsterdam/Antwerpen: Contact
- Tegenlicht (2004). De waardenfluisteraar van Balkenende. 26 september 2004.
- Teldersstichting, 1995, Tussen vrijblijvendheid en paternalisme: Bespiegelingen over communitarisme, liberalisme en individualisering, Geschrift 82, Den Haag.
- Thiel, S. van (2007). Bestuurskundig onderzoek. Een methodologische inleiding. Bussum: Coutinho
- Trouw (2009a). Naar een waardevolle samenleving. Over de economische crisis als kans. 17 oktober 2009.
- Trouw (2009b). Nederlandse economie gebaat bij polderkracht. 23 december 2009.
- Trouw. (2010a). De tijd dat zijn wij. 2 januari 2010.
- Trouw (2010b). 'We lijken moreler dan ooit' 6 januari 2010.
- Vemeend, W. (2008). De kredietcrisis en hoe we er weer sterker uit komen. Amsterdam: Lebowski
- Volkskrant (2010). 'Ik denk dat het goed komt'; interview wouter bos over de crisis van het kapitalisme. 27 feb. 2010
- Vries, G. de (2004) Politiek van preken en praktijken: het 'normen- en waardendebat' als reactie op de 'verplaatsing van de politiek'. In: Beer, P. T. de., Schuyt C. J.M. (red.), Bijdragen aan waarden en normen. Amsterdam, Amsterdam University Press, 39-50
- Wils, J. (2005). Waarden en normen, een ethisch stuurmiddel voor een complexe maatschappij? In: Brink, G. van de (red), Voorbij Fatsoen en onbehagen. Nijmegen: Soeterbeeck programma, Damon, 20-32
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), 2003, Waarden, normen en de last van het gedrag, Rapporten aan de Regering nr. 68, Amsterdam: Amsterdam University Press. <http://www.wrr.nl/dsc?c=getobject&s=obj&!sessionid=1qYyWRZ1zySvobBaqys3l14uVxDU@t5G7cL9!zmQ!2AD1FlodrhuUhcP3M4aGxJh&objectid=2783&!dsname=default&isapi dir=/gvisapi/>
- Zwieten, M., Willems, D., (2004) Waardering van kwalitatief onderzoek. Huisartsen en wetenschap, 13: 631-635

Bijlage 1

Codeboom normen en waarden 2003 en 2005 + coalitieakkoord 2007

1. Gebreken samenleving

Angst

Gebreken samenleving

Onpersoonlijke samenleving

Vertrouwensparadox

Vervreemd van elkaar

Verwarrende tijden

2. Gemeenschapszin

Samenbindende waarden

Gezonde samenleving

Gemeenschappelijke waarden

Eensgezindheid

Gemeenschappelijke normen en waarden

Gedeelde normen en waarden

Geen wij-gevoel

Clubgevoel

Verbondenheid

Gemeenschapszin

Burgerschap

Gedeelde waarden en normen

Waarden en normen onderwijs

Burgerschap

Vreedzame samenleving

Gemeenschappelijke waarden

Gemeenschappelijkheden

Maatschappelijke verbanden

Betrokkenheid

Dag van de maatschappelijke binding

Burgerinitiatieven

Maatschappelijk burgerschap

Vrijwilligerswerk stimuleren

Eenheid samenleving

3. Waarden Pluriformiteit

Nederlandse waarden en normen, onderwijs

Nederlandse waarden en normen

Wenselijk in Nederlandse samenleving

Integratie

Cultuur/geschiedenis

Waardenpluriformiteit

Gedeelde waarden/integratie

Pluralistische samenleving

Nederlandse waarden en normen
Tolerantie

4. Publieke moraal

Politiek en moraliteit
Sociale moraal
Grote moraal
Waarden politiek
Publieke moraal erodeert

5. Fatsoensnormen (onprettig gedag)

Fatsoenlijke omgangsvormen
Onverantwoord gedrag
Verband waarden normen en gedrag
Normen en waarden, media
Fatsoen

6. Normoverschrijdend gedrag (onwettig gedrag)

Normoverschrijdend gedrag
Regels om te beschermen
Normen als spelregels
normen
Normen/veiligheid
Rechtshandhaving
Veiligheid
Handhaven politie

7. Individualiteit

Individuele vrijheid
Vrijheid
Uitwassen doorgesloten vrijgevochtenheid
Verhouding individu/gemeenschap
Mondigheid

8. Plichten burger

Plichten
Leerplicht

9. Respect

Respect
Fatsoen
Respect voor diversiteit
Respect en tolerantie
Respect en fatsoen

10. Verantwoordelijkheidsbesef

Verantwoordelijkheid
Verantwoordelijkheid als aandeelhouder
Participatiemaatschappij

Normen en waarden, media
Gezond leven

11. Belangstelling normen en waarden

Thema normen en waarden leeft
Belangstelling waarden en normen
Besef waarden en normen
Uitstraling debat

12. normen en waarden abstract/concreet

Abstract/concreet
Rol overheid gericht op normen
Normen en waarden, lokaal niveau
Kritiek normen- en waardendebat

13. Overdragen waarden en normen

Mensen die normen en waarden overdragen
Bijdragen aan kennis
Onderwijs
Jeugdzorg
Acties die bijdragen aan versterken waarden

14. Moreel leiderschap

Voorbeeld functie overheid
Waarden-en-normendebat heeft "verkleuterd"
Kritiek op normen- en waardendebat
Moreel kompas
Moreel appel

15. Morele bezinning

Bezinning
Keuzes maken
Onderliggende waarden beleid
Moraal van de politiek
Nieuwe richting
Spiegel
Normen en waarden op politieke agenda
Grote morele vragen
Balans

16. Hebzucht

Exorbitante hoge loonstijgingen
Te veel verdienen
Algemeen/individueel belang
Topinkomens
Bonussen/salarisstijging
Balkenendenorm
Beloningsstructuur

17. Governance eisen

Erosie institutionele moraal
Toezicht accountants
Governancevraagstukken

18. Integriteit

Beoordeling werk
Normen en waarden, media
Fatsoen overheid
Voorbeeldfunctie overheid
Waar de overheid voor staat

19. Transparantie

Open bedrijfscultuur

20. Duurzaamheid

Duurzaamheid

21. Vertrouwen

Afstand overheid/burger
Vertrouwen overheid

22. Maatschappelijke waarden

Kleinschaligheid
De mens centraal stellen
Menselijke maat

23. Waarden rechtstaat

Waarden en normen, onderwijs
Liberaal manifest
Grondwettelijke vrijheden
Vooruitgangsgeloof
Vrijheid
Fundamentele waarden

24. Sociale cohesie

Samen te leven
Sociale cohesie
Saamhorigheid
Sociale samenhang

25. Solidariteit

Solidariteit tussen generaties
Lasten verdeling
Fatsoenlijk stelsel sociale zekerheid
Lange termijn
Kwetsbare in samenleving

Codeboom normen en waarden 2009

1. Gebreken samenleving

Onzeker over toekomst
Maatschappelijke onvrede
Vervaging grenzen
Zekerheid
Samenleving uit balans
Hyperconsumptie

2. Gemeenschapszin

Mensen met elkaar leven
16 miljoen mensen gevoel
Iedereen nodig
Contact missen
Verbinden
Binding

3. Publieke moraal

Motivatie
Publieke moraal
Doorwerking crisis in onderwijs/zorg

4. Normoverschrijdend gedrag

Overlast
Grenzen/regels
Handhaven regels
Cameratoezicht
Operationele sterkte politiek

5. Individualiteit

Eigenbelang
Autonomie

6. Plichten

Plichten aandeelhouders

7. Respect

8. Verantwoordelijkheidsbesef

Verantwoordelijkheid als aandeelhouder
Verantwoordelijk omgaan kapitaal

9. Moreel leiderschap

Moreel appel
Moreel kompas

10. Morele bezinning

Moreel gat
Cultuur
Morele herbronning
Sterker uit crisis komen
Gedragsverandering
Morele context
Geld als maatslag van welslagen
Mentaliteitsverandering

11. Hebzucht

Onverantwoord gedrag
Prikkel
Beloningsstructuur
Onevenwichtigheden financiële sector
Geld als maatslag van welslagen
salaris- en bonussysteem
Cultuur meer en meer
Machogedrag
Bonuscultuur
Loyaliteitsdividend
Graaigedrag
Bonussen/salarisstijging

12. Governance eisen

Prioriteiten openbaar bestuur
Governance vraagstukken
Toezicht

13. Transparantie

Open bedrijfscultuur
Eerlijke handel

14. Duurzaamheid

Duurzame ontwikkeling
Toekomst
Lange termijn
Duurzaam ondernemen
Rentmeesterschap

15. Vertrouwen

Vertrouwensbreuk

16. maatschappelijke waarden

MVO
Mens centraal stellen
Duurzaamheid
Kwaliteit van leven
Maatschappelijke waarden

Maatschappelijke aspecten
Consument/burger
Menselijke maat

17. Sociale cohesie

sociale crisis

18. Solidariteit

arm/rijk
Eerlijk delen
Solidariteit van de collectieve sector
Solidariteit als uitgangspunt

19. Uitputting

Verwevenheid andere crisissen
Uitwassen crisis

20. Welvaart

Meten van welvaart
Economische groei geen doel op zichzelf
Breed welvaartsbegrip
Economische voorspoed

21. Morele agenda

Versterken samenleving
Onevenwichtigheden financiële sector
Balans economie
Balans dynamiek en zekerheid

Bijlage 2: debatten documentanalyse

Voor kredietcrisis

Politieke beschouwingen	September 2003	2-5 t/m 2-31 2-32 t/m 2-66 3-98 t/m 3- 155
Publieke moraal	14 april 2005	73-4458 t/m 734474 73-4474 t/m 4517
Coalitieakkoord 2003		
Coalitieakkoord 2007		

Tijdens de kredietcrisis

Maatregelen economische crisis	25 en 26 maart 2009	69-5358 t/m 69 5415 69-5416 t/m 69 5496
Nieuwe sociaal-economische orde	10 juni 2009	93-7310-93-7377
politieke beschouwingen	16 en 17 september 2009	2-5 t/m 2-40 2-40 t/m 2-100 3-105 t/m 3-136 3-137 t/m 3-207
Aanvullend coalitieakkoord 2009		

Bijlage 3

Onderwerpen voor en tijdens de crisis naar aantal

Onderwerpen	Aantal malen	Onderwerpen	Aantal malen
Gemeenschapszin	54	Hebzucht	57
verantwoordelijkheidsbesef	27	morele bezinning	52
Hebzucht	20	Duurzaamheid	47
normoverschrijdend gedrag	19	morele agenda	31
Solidariteit	17	verantwoordelijkheidsbesef	26
Waarden Pluriformiteit	16	maatschappelijke waarden	26
gebreken samenleving	16	moreel leiderschap	18
fatsoenlijke omgangsvormen	15	gemeenschapszin	15
normen en waarden abstract/concreet	15	gebreken samenleving	13
morele bezinning	15	Solidariteit	12
overdragen waarden en normen	14	publieke moraal	11
respect	13	governance eisen	9
duurzaamheid	13	Normoverschrijdend gedrag	9
integriteit	12	sociale cohesie	9
moreel leiderschap	11	Vertrouwen	9
maatschappelijke waarden	11	Welvaart	7
Publieke moraal	11	Uitputting	5
vertrouwen	10	Transparantie	4
sociale cohesie	9	Respect	2
Waarden rechtstaat	8	Individualiteit	2
individualiteit	8	Plichten	2
belangstelling normen en waarden	7		
Plichten	6		
transparantie	5		
governance eisen	4		
Totaal	356	Totaal	366

Bijlage 4

Onderwerpen voor crisis per partij

Partij	Onderwerp	Aantal malen
CDA	gemeenschapszin	35
CDA	verantwoordelijkheidsbesef	17
CDA	normoverschrijdend gedrag	13
CDA	Waarden Pluriformiteit	12
CDA	solidariteit	11
PVDA	moreel leiderschap	10
CDA	respect	9
CDA	Hebzucht	8
CDA	morele bezinning	7
CDA	publieke moraal	7
CU	gemeenschapszin	7
CDA	overdragen waarden en normen	6
CDA	Gebreken samenleving	6
CDA	individualiteit	6
PVDA	fatsoenlijke omgangsvormen	6
CDA	normen en waarden abstract/concreet	6
CDA	belangstelling normen en waarden	6
CDA	waarden rechtstaat	6
CDA	duurzaamheid	5
CDA	Integriteit	5
CU	Integriteit	4
CDA	Plichten	4
CU	fatsoenlijke omgangsvormen	4
CU	morele bezinning	4
CDA	fatsoenlijke omgangsvormen	4
CDA	maatschappelijke waarden	4
CU	verantwoordelijkheidsbesef	3
CDA	vertrouwen	3
CU	overdragen waarden en normen	3
PVDA	morele bezinning	3
PVDA	Hebzucht	3
PVDA	normen en waarden abstract/concreet	3
PVDA	gemeenschapszin	3
PVDA	overdragen waarden en normen	3
PVDA	solidariteit	3

Onderwerpen tijdens crisis per partij

Partij	Onderwerp	Aantal malen
PVDA	hebzucht	22
CDA	duurzaamheid	20
CDA	maatschappelijke waarden	19
CDA	morele bezinning	16
CU	morele bezinning	15
CDA	verantwoordelijkheidsbesef	14
CDA	hebzucht	14
CU	duurzaamheid	13
CU	morele agenda	10
CDA	gemeenschapszin	8
CDA	morele agenda	8
CDA	normoverschrijdend gedrag	8
PVDA	morele bezinning	6
CDA	gebreken samenleving	6
PVDA	duurzaamheid	6
CDA	governance eisen	5
CU	verantwoordelijkheidsbesef	5
PVDA	morele agenda	5
CDA	sociale cohesie	5
CDA	publieke moraal	5
CDA	solidariteit	5
CDA	moreel leiderschap	4
CU	hebzucht	4
PVDA	gemeenschapszin	4
CU	uitputting	4
CU	welvaart	3
PVDA	verantwoordelijkheidsbesef	3

Bijlage 5: Topiclijst interviews

Inleiding:

- Bedanken medewerking en voorstellen
- Interview onderdeel van afstudeerscriptie
- Selectie respondent
- Duur interview
- Geluidsopname + uitwerking
- Inhoud interview + tijdsindeling
- Vragen?

Topics inhoud onderwerpen

- morele bezinning
- moreel leiderschap
- morele agenda → morele besef hele samenleving? Praktijk in beleid?
- moreel appel Balkenende
- publieke moraal
- gemeenschapszin
- verantwoordelijkheidsbesef
- hebzucht
- governance eisen/duurzaamheid/korte termijn denken
- klein/groot fatsoen
- verband normen- en waardendebat en morele vragen crisis
- normen- en waardendebat nachtkaaars?
- hoeveel ruimte voor waardediscussie?
- concrete uitwerkingen in beleid?
- welke partijen zetten zich hiervoor in?
- verschil wanneer partijen in coalitie zitten of niet?
- toekomst normen- en waardendebat?
- n/w (2002-2005) debat effect voor de samenleving.

Topics rol overheid

- individualistisch/collectivistisch maatschappijbeeld
- staat die sturing geeft ten opzichte van het goede leven
- meer invloed overheid door kredietcrisis?
- juist nu CDA en CU in het kabinet zitten

Afsluiting:

- Nog dingen toe te voegen?
- Samenvatting
- Bedanken voor tijd en informatie
- Vragen over de uitwerking?
- bedanken

